

IZVJEŠTAJI DR FRA DOMINIK MANDIĆA JUGOSLAVENSKOJ IZBJEGLIČKOJ VLADI (1942—1943)*

Ljubo Boban

UVODNE NAPOMENE

Dr fra Dominik Mandić (1889—1973), hercegovački franjevac, u Franjevačkom redu je od 1906. Od 1934—1939. bio je ravnatelj Franjevačke gimnazije na širokom Brijegu. U 1939. imenovan je za generalnog definitora (savjetnika) Franjevačkog reda i te godine odlazi u Rim, gdje boravi do 1951, kada odlazi u SAD, gdje ostaje do kraja života. Pisac je većeg broja radova iz franjevačke i hrvatske srednjovjekovne povijesti. U Rimu se angažirao na pružanju pomoći jugoslavenskim internircima u Italiji.¹ Iz Rima je održavao veze sa zemljom, prikupljao podatke o prilikama u njoj i o tome obavještavao jugoslavensku izbjegličku vladu, preko njenih pojedinih članova, zastupajući i sam određeni politički pravac. Ovdje donosimo one izvještaje do kojih smo uspjeli doći. Može se pretpostaviti da je tih izvještaja bilo i više.

Mandićeви izvještaji imaju poglavito trostruku vrijednost:

1. Izvještaji mogu korisno poslužiti istraživačima koji se zanimaju za Mandićevu političku orijentaciju i aktivnost. Mandić je bio jedan od prvaka Hrvatske pučke stranke, nastale potkraj prvog svjetskog rata. Stranka se u svom programu zalagala za uređenje jugoslavenske države na bazi autonomnih pokrajina, oblikovanih prvenstveno prema vjerskom kriteriju.² Istraživanjem će trebati identificirati i krugove u katoličkoj crkvi u Jugoslaviji, među franjevcima i šire, koji su participirali u Mandićevim shvaćanjima. U tom smislu njegovi izvještaji korisno će poslužiti utvrđivanju

---

* Ovo je dio opsežnije zbirke dokumenata o Hrvatskoj u obavještajnim izvještajima izbjegličke vlade, koja je u pripremi za tisak.

¹ Usp. fra Andrija Nikić, Dr. fra Dominik Mandić, istaknuti hercegovački franjevac i povjesničar. Bio-bibliografija, Mostar 1981.

² O toj stranci malo je pisano. Radi osnovnih podataka usp. Tomislav Išek, Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature, Sarajevo 1981; Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961, I, 326—327; Branislav Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929, Beograd 1979.

političkih odnosa, procesa diferenciranja, položaja i djelovanja dijela crkvenih krugova u Hrvatskoj u vrijeme rata.³

2. Krugovi izbjegličke vlade na različite su načine pribavljali informacije o prilikama u zemlji. Informacije su pristizale preko nekoliko važnih centara — Carigrad, Lisabon, Stockholm, Bern i dr. Među tim centrima važno mjesto pripadalo je i Rimu, posebno tzv. vatikanskoj vezi. Svi dijelovi te veze dosada u historiografiji nisu pobliže identificirani. Priloženi izvještaji pokazuju koju je ulogu u tome imao fra Mandić.⁴

3. Izvještaji koji su preko »vatikanske veze« prispijevali jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu često su, u raznim oblicima, dostavljani britanskim zvaničnim krugovima ili se na temelju tih informacija djelovalo kod britanskih službenih krugova. Tako ti izvještaji korisno mogu poslužiti i za analizu britanske politike prema jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, za analizu britanskog poznavanja prilika u Jugoslaviji i njihovo držanje prema tim prilikama.

Nije nam, na žalost, pošlo za rukom doći do originalnih Mandićevih izvještaja, nego samo do njihovih prijepisa. Uvidom u neke arhivske fondove može se vidjeti da su Mandićevi izvještaji šireni u krugovima izbjegličke vlade. Tako se prijepisi tih izvještaja mogu naći i u ostavštinama Rudolfa Bičanića i Ilije Jukića, a poneki i u britanskim fondovima.⁵ U raspoloživim arhivskim fondovima nismo našli nikakve podatke koji bi upućivali na to da se dovodi u pitanje autentičnost sadržaja tih izvještaja. Treba se nadati da će njihovo objelodanjivanje ovdje biti poticaj da se objelodane njihovi originali, ili bar utvrdi njihova lokacija, kao i eventualni drugi izvještaji, koji dosada nisu poznati.

S obzirom na način na koji je Mandić dolazio do informacija razumljiva je i njihova mjestimična faktografska nepreciznost. Dakako da je tumačenje nekih zbivanja nastalo kao rezultat određene tendencije, i kod Mandića i kod njegovih informatora. Te se tendencije u izvještajima dosta lako mogu razlikovati od faktografske neinformiranosti. Nije nam bio cilj da ovdje vršimo detaljniju kritičku analizu Mandićevih izvještaja i njihovih tumačenja. Ostaje da se to učini u posebnim analitičkim priložima.

Zapaža se da je prigodom prijepisa izvještaja došlo do mjestimičnih jezičnih izmjena, što očividno treba pripisati osobama koje su izvještaje prepisivale. U takvim slučajevima nisu vršene nikakve intervencije, jer je uostalom nesigurno pretpostaviti kako je točno bilo u originalu. Ispravke su izvršene samo u nekoliko slučajeva, tamo gdje se radi o očividnoj tiskarskoj pogreški. Pojedinačna razjašnjenja imena ili riječi unesena su u uglatim zagradama.

* * *

---

³ O jednom gledištu na držanje franjevaca u vrijeme rata usp. Ćiril Petišić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941—1945*, Zagreb, 1982, 200 i d. U spomenutoj zbirci dokumenata ima više oprečnih ocjena o držanju franjevaca i svećenstva općenito.

⁴ U spomenutoj zbirci dokumenata bit će riječi i o drugim izvorima informacija koje su izbjegličkoj vladi dolazile preko Rima.

⁵ Fotokopije izvještaja iz ostavština R. Bičanića i I. Jukića nalaze se kod autora. Zahvaljujem obiteljima R. Bičanića i I. Jukića, koje su mi omogućile korištenje njihovih ostavština.

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA J. ŠUTEJU, 10. VI 1942.⁶

Vrlo štovani i dragi gosp. Ministre,

Zadnji sam Vam put pisao na 14. aprila o. g. šaljući Vam čestitke za vrijedni imendan. Mislim da ste pismo u redu primili.⁷ Sada imam novih svježih vijesti iz naše Domovine, pa Vam se ponovno javljam.

Dr. B. Smoljan⁸ stoji pod nekom daljom paskom, ali se ipak mirno kreće po Zagrebu. Obitelj mu je zdravo i mirna. Slobodni su Dr. Andres⁹ i Torbar.¹⁰ Dr. Pernar¹¹ je uhapšen pred nekih 10 dana radi nekih izjava protiv režima.

Dr. Maček je živ i zdrav u Kupincu,¹² sa svojom obitelji. Ust[aška] straža stoji mu oko imanja i pred vratima dvorca. Nema slobode kretanja i nitko ne može doći do njega, ali ipak ga ne muče i ne smetaju mu u intimnom obiteljskom životu. Djeca su s njim i osjećaju se dobro. Zadnje su vijesti o njemu preko djece i crkve.

Ilija Jakovljević¹³ je u koncentracionom logoru u Jasenovcu. Hrvat komunista Česarec je ubijen, a Krleža bi imao biti u koncentracionom logoru. U novije vrijeme i on i umjetnik Meštrović sarađuju u ustaškim novinama, — milom ili silom, ne znam, — pa mislim da je sada na slobodi. Meštrović je bio zatvoren sa tzv. slobodnim zidarima, ali je bio pušten prije 3 mjeseca zajedno sa Dr. Švrljugom.¹⁴ Prof. A. Barac¹⁵ i Kljaković¹⁶ pušteni su pred 20 dana na slobodu.

Imanje bana Šubašića u Vukovoj Gorici porobili su ustaše. Nije nitko nastradao od ljudi. Sestra banova Marica je živa i zdravo. Banov šogor je zdrav i u miru.

Gdja Dra. Bićanića¹⁷ je zdravo i na miru. Tako i gdja. Dra. Vilder.¹⁸ Saznao sam da gdja. Vilder u zadnje vrijeme slabo stoji ekonomski, jer je Tipografija od vlasti zaplijenjena. Poduzeti su koraci da joj se smješta pomogne. Neka se g. Dr. Vilder ne brine: vodiće se briga o gđi.

⁶ Prijepis izvještaja u ostavštini I. Jukića i R. Bićanića, te prijevod na engleski u Public Record Office (dalje: PRO), Foreign Office (dalje: FO) 536 (fond Britanskog poslanstva kod Jugoslavenske vlade), f 5/3146.

Da se radi o Mandićevu izvještaju Šuteju može se zaključiti na temelju sadržaja i veze s drugim izvještajima, te naknadne rukopisne bilješke Jukića da se radi o Mandiću («valjda»); u prijevodu na engleski na kraju, kao potpis, stoji: »Dr Fra Dominik Mandić.« Izvještaj je datiran u Rimu. J. Šutej bio je tada ministar financija i ministar trgovine i industrije u vladi S. Jovanovića.

⁷ Usp. dok. br. 2.

⁸ Bariša Smoljan, član vodstva HSS.

⁹ Ivan Andres, član vodstva HSS.

¹⁰ Josip Torbar, član vodstva HSS.

¹¹ Ivan Pernar, član vodstva HSS.

¹² Kupinec kraj Zagreba, Mačekovo imanje.

¹³ Ilija Jakovljević, ranije urednik *Hrvatskog dnevnika*, organa HSS.

¹⁴ Stanko Švrljuga, bankar, ministar u vrijeme šestojanuarskog režima.

¹⁵ Antun Barac, sveuč. profesor.

¹⁶ Jozo Kljaković, slikar.

¹⁷ Rudolf Bićanić.

¹⁸ Većeslav Vilder, član vodstva Samostalne demokratske stranke, aktivan u krugovima izbjeglištva jugoslavenske vlade u Londonu.

Dr. J. Budisavljević¹⁹ je pod paskom, ali nesmetano predaje na medicinskom fakultetu. Gdja Julijeva mnogo dobro čini i posređuje za Srbe stradalnike. Obitelj Dra. S. Kosanovića,²⁰ vele, da je živa i zdravo u Rijeci. Miron Kosanović poginuo je prvih dana rata na Palama od bombe iz aviona.

Potpret[sjednik] A. Košutić²¹ je pod paskom, ali se kreće u Zagrebu. Prof. Lj. Tomašić²² pobjegao je u goru o Božiću pr. g. Dr. N. Ljubić je u Banjoj Luci: bio je došao u »Hrv. sabor«, ali je nakon tri dana pobjegao kući.

Ban Tartaglia²³ bio je u internaciji nekoliko mjeseci, a uz pomoć prijatelja ovdje povraćen je kući pred nekoliko dana. Dr. Ružić²⁴ je zatvoren na 23/V o. g. prigodom proslave mature njegova sina, i nadamo se da će biti pušten na slobodu.

Prilike u Hrvatskoj postaju svakim danom sve teže i nesnosljivije. I narod, i svećenstvo, i svjetovna inteligencija se sve više udaljuju od nasilničkih metoda i režima. Ja sam odavle²⁵ sve moguće poduzimao, da se spriječi klanje Srba i paljenje njihovih kuća i sela. I preko naših Provincijala, i preko Biskupa, i preko Sv. Stolice. Sveta Stolica je više puta zvala pojedine Biskupe, a mi OO[oce] Provincijale da im danemo naputke, kako se imaju vladati i utjecati na vlast, da se ublaže okrutnosti i nepravde.

Sada je mnogo bolje, ali ima još mnogo toga, što ne valja i što se mora osudjeti. U najnovije vrijeme donijeli su odluku da osnuju Hrvatsku pravoslavnu crkvu. To nije najgore, jer će se time za vrijeme rata mnogi Srbi zaštititi i spasiti glavu.

Prehrambene su prilike veoma teške, osobito u gradovima, pa u Hrv. Zagorju, nekim dijelovima Bosne, u Hercegovini te napose u Dalmaciji. Na pr. na Hvaru, prema izvještaju, kroz cijelu godinu pučanstvu nijesu dali nego po 3 kg brašna na osobu. Svijet se strašno muči i kuburi. Kupuju privatno uz bajoslovne cijene: 1 kg kukuruza 150 kuna, 1 kg masti 1.200 kuna itd. Kolju stoku, ukoliko im ta nije plijenjena milom ili silom. Računaju da je u svim hrvatskim krajevima stoka smanjena za 2/3 prema predratnom stanju. Na Braču pučanstvo je bilo prisiljeno da pojede i mazge i magarce i drugu domaću stoku. Izgledi su za slijedeću godinu još gori, jer je vladalo veliko nevrjeme cijelu zimu i proljeće, a u mnogim krajevima u žitorodnim pokrajinama u Hrvatskoj i Slavoniji seljaci bojkotuju režim i nijesu htjeli uredno zasijati zemlju. Govori se da nije zasijano ni 40% pšenice od prošlogodišnjega usjeva. Usto sada vlada ve-

---

¹⁹ Julije Budisavljević, brat Srđana Budisavljevića, prvaka Samostalne demokratske stranke, ministra u izbjegličkim vladama.

²⁰ Sava Kosanović, član vodstva Samostalne demokratske stranke, ministar u vladi S. Jovanovića.

²¹ August Košutić, imao je vodeću ulogu u dijelu vodstva HSS koje se nazivalo u Zagrebu.

²² Ljudevit Tomašić, uz Košutića igrao je jednu od najistaknutijih uloga u vodstvu HSS u Zagrebu. U više navrata ponavljali su se podaci da se u šumi aktivno bori, što nije bilo točno.

²³ Ivo, ban Primorske banovine.

²⁴ Viktor Ružić, bivši ban Savske banovine i ministar pravde u Cvetkovićevoj vladi 1939.

²⁵ Tj. iz Rima.

lika suša u mnogim krajevima, osobito u Hercegovini u Dalmaciji. Bojati se je, da će slijedeće zime biti veoma teško i da će mnogo naroda pomrijeti od gladi, ako Providnost ne učini da rat prije svrši. Ja se ne prestano molim dragom Bogu za brzi i dobri ishod rata, i uvjeren sam, da će dobrota Božja pogledati na čovječanstvo, koje toliko trpi i pati.

Nemiri i borbe se u Hrv. nastavljaju. U Kordunu, u Lici, u Krajini, u Zagorskoj Dalmaciji, i u istočnoj Bosni i Hercegovini. Preko cijele zime cijela istočna Bosna bila je u rukama četnika, koji su se pojavljivali na obroncima oko Sarajeva. U februaru, martu i aprilu ustaše su zauzeli veća mjesta po istočnoj Bosni i te krajeve »očistili«, kako oni vele. Ali i sada ima mnogo četnika u Romaniji i drugim planinama. Sada se vode velike borbe u istočnoj Hercegovini. Do konca maja četnici su držali u svojim rukama sve krajeve istočno od željeznice Sarajevo—Konjic—Mostar—Gabela. Jedino se u gradovima održale ustaške posade. Bio je prekinut spoj sa Dubrovnikom. Sadašnjih borba je svrha, da se četnici otsjeku od Crne Gore i Srbije i potisnu u nutrinu Bosne i postepeno unište. Tomu bi imalo služiti zauzimanje i utvrđivanje cijele linije od Save uz Drinu, pa dalje uz crnogorsku granicu do Kotora na moru. Teško će to ići: četnici kada osjete premoć u jednom kraju, prebace se u drugi, i kada iz prvoga odu ustaške čete, oni se povrate na stare položaje.

U novije vrijeme osjeća se među četnicima zamorenost i nezadovoljstvo radi sve jačega zamaha komunističkog pokreta. Komuniste su jaki oko rudarskih i industrijskih krajeva u Bosni: oko Vareša, Zenice, Zavidovića, po istočnoj Bosni, a napose u Dalmaciji oko Graca i Zaostroga, te cijelim Primorjem. U Sloveniji ima ih oko 5.000. Među borbima, osobito komunistima, ima veliki broj i Hrvata i Muslimana. Mnogi su pobjegli u šumu i prihvatili borbu radi komunističkih ideja, drugi jer su nezadovoljni sa sadašnjim stanjem, treći, jer ne će da idu u Nj[emačku] ili u vojnu službu ustašku. Ima ih i sa najčišćim rodoljubivim nazorima. Ovo govorim o Hrvatima.

Žaliti je da i borci za slobodu kaljaju ruke nevinom krvlju: ubijanjem nevine djece, žena i nemoćnih staraca. Često puta popale kuće i poubijaju ljude, koji ništa nemaju zajedničko s ustaškim pokretom, osim što moraju da pred silom prignu glavu i šute. Još u junu pr. godine, pa i kasnije, četnici su popalili mnoga sela, pobili mnogo svijeta, osobito Muslimana u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. U novije vrijeme se ističu u ubijanju i paljenju osobito grupe, koje vode komunisti. Nasilnih čina ima po svim krajevima u Hrvatskoj i Sloveniji. Dugo bi trebalo izbrjati sva sela, koja su sa jedne i druge strane, ustaške i četničko-komunističke nastradala. Osobito je stradao Kordun, istočna Bosna i Hercegovina, krajevi oko Graca i Zaostroga. Od katoličkog svećenstva četnici dotično komuniste ubili su dosada, ukoliko mi je poznato: župnika u Krnjeušima, koga su zapalili sa crkvom zajedno, don Iliju Tomasa, župnika u Klepcima kod Čapljine, don Antu Bakulu, žup. u Donjem Hrasnu kod Stoca, don Juru Mladinu, žup. kod Sinja, don Šimu Karamana, žup. u Dugopolju kod Klisa, don Jakova Barišića, žup. u Gradačcu, fra Sidonija Šolca, franjevca u Slavoniji. Orobili su Kačićev samostan u Zaostrogu. Ranili su dra fra Roku Rogošića, župnika kod Šibenika. Zarobili fra Stjepana Naletilića, župnika u Kongori kod Duvna, te još neke druge.

Ovo međusobno istrebljenje Srba i Hrvata služi samo neprijatelju u korist, i stvorit će teško premostivi jaz između jednih i drugih. Bilo bi u općem narodnom i državnom interesu, da Vlada iz L[ondona] dadne naređenje, da svi borci za slobodu, zvali se četnici ili kako mu drago drukčije, ne diraju mirno hrvatsko pučanstvo, da s Hrvatima bratski postupaju, da katoličko svećenstvo puste u miru i ne nanose nikakova nasilja. Ako se koji Hrvat, pa i svećenik, za vrijeme rata ogriješi o bratsku ljubav i pravednost prema Srbima, kada svršši rat i nastanu redovite prilike, neka se to sve ispita sudskim putem, i ako bude zaista kriv, neka podnese pravednu kaznu za svoja nedjela. Ali da danas svaki ratnik iz šume osude stvara i kazne izvršuje, to se mora okrstiti nasiljem i štetnim činom za narod i državu. Ubijanje kat. svećenstva i njihovo zlostavljanje veoma se nepovoljno doimlje u Vatikanu, koji se veoma lijepo ponio prema Jugoslaviji, koji nastoji svim silama ublažiti stradanje Srba u Hrvatskoj i drugim krajevima, koji ni danas nakon raznovrsnih pritisaka ne priznaje tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Opasnost međusobnog uništavanja, ličnih osveta i samovoljnog postupka bit će osobito velika u prelazno doba, kada nastane krah ustaške vlasti, dok stigne redovita vojska i državne jugoslavenske vlasti. Nužno bi bilo da Kr. Vlada odmah sve organizira i uredi, kako bi se moglo u najkraćem vremenu u svim našim krajevima preuzeti vlast u ruke i zapriječiti prijeteću anarhiju. Već sada bi trebalo odrediti povjerenike izvana, vojničke i civilne, koji će u ime Kr. Vlade preuzeti vlast i vodstvo poslova, dok ne stigne redovita vojska u zemlju. Te bi ljude trebalo avionima prebaciti na sve aerodrome, čim počne unutarnji krah ustaškog režima. Valja sve učiniti da preokret na staro prođe sa što manje krvi, i da na koncu rata ne nastane komunistički dar-mar, od čega je velika pogibelj, a to bi moglo stvoriti velikih poteškoća za Kr. VI[adu] pri ponovnom uspostavljanju redovite vlasti u zemlji.

Uzdajmo se u Boga da će sve svršiti najbolje. Ne budite malodušni za prilike u Hrvatskoj. Po izvještajima raznovrsnim sa raznih strana preko 75% Hrvata nije uz ustaški pokret, osuđuje progon i ubijanje Srba. Dra. Mačeka smatraju svojim vođom i žele povratak Jugoslavije, naravno u kojoj bi svi bili jednakopravni i slobodni. I kat[oličkog] svećenstva velika je većina za J[ugoslaviju] i protiv ustaša. Za Pavelića su samo mlađi ljudi, otprilike do 30 godina, i svjetovnjaci i svećenici, koji su prolazili školama za vrijeme diktature od g. 1929. do 1940. i zadojili se prevratničkim idejama. Nova generacija, kako Vam je poznato u Srbiji je otišla u komuniste, a u Hrvatskoj u hrvatsku revolucionarnu ustašku organizaciju. Stariji, ozbiljniji ljudi danas se drže po strani i u duši čekaju povratak stare države s novim preuređenjem federativnim. Sigurno ste čuli poviku na franjevce, ali Vas uvjeravam, da je 90% franjevaca Hrvata za staru državu, u kojoj bi bila ravnopravnost Hrvata i sloboda sv. vjere. Poviku je napravilo nekoliko najmlađih fratara u okolici »Poglavnikovoju« i nekoliko vojničkih kapelana. Drugi to osuđuju i s time se ne slažu. Osobito starješinstvo se drži ispravno. U Bosni su isključili iz franjevačkog reda O[ca] Filipovića, koji se ogriješio o braću Srbe kod Banja Luke.

Na koncu Vas najljepše molim, da prigodom prve audijencije izvolite izručiti Njegovu Veličanstvu Kralju Petru II. moj najsmjerniji poklon i

odanost. Pozdravite gosp. Pretsjednika Kr. Vlade,²⁶ gosp. Potpretsjednike Dra. Krnjevića²⁷ i Dra Kreka,²⁸ svu gg. Vaše kolege redom, Dra. Martinovića²⁹ i sve druge poznate. Vas napose srdačno pozdravlja i želi mnogo dobra uz izraz osobitog poštovanja.

P. s. Naknadno sam saznao, da je jedan veliki dio četnika radi razmimoilaženja s partizanima, položio oružje i napravio sporazum s mjesnim vlastima. Napominju posebno: okolice Banja Luke, Tuzle i Doboja.

Pred nekih 15 dana ustaše su, kako mi javljaju, počeli iseljavati Srbe iz Korduna u Slavoniju i Hrvatsku, oko Bjelovara, Lipika, itd.

2

PISMO M. MARTINOVIĆA D. MANDIĆU, 15. VIII 1942.³⁰

Dragi prijatelju Mandiću,

Ne znam da li ste dobili moju potvrdu primitka Vašeg pisma iz prosinca 1941,³¹ koje nam je pružilo izvanredno zadovoljstvo, jer je to bila prva informacija koja je na konkretan način prikazivala aktualne prilike u našoj nesretnoj zemlji. Raduje nas što ste Vi osobno, isto tako kao i Vaši pretpostavljeni, poduzeli korake da se spriječe progoni nevinih Srba, jer ovi zločini ustaških plaćenika nisu u protuslovlju samo s etičkim i moralnim načelima naše crkve i vjere, oni su također proširenje provalije između hrvatskog i srpskog naroda, premda se hrvatski narod ne može po pravdi (in justice) smatrati odgovornim za djela Pavelića i njegovih satelita, s kojima stvarno zapovijedaju okupacijske snage. Mi smo bolno rastuženi vijestima o ovim događajima. Pretpostavljam da ste čuli govore našeg predstavnika Krnjevića, koji je javno osudio ova zlodjela. Posebno nam je žao što čujemo da nekoliko svećenika sudjeluje u njima. Ova su krvoprolića nanijela veoma veliku štetu našoj stvari i mi moramo sada svi nastojati da se ove nezgode uklone i da se svi ti zločinci privedu pravdi na najstroži i egzemplaran način.

Gospodin Jure³² je primio Vaše pismo od 10 lipnja, dok Vaše pismo od 14 travnja nikad nije stiglo i ne znamo kako se to dogodilo. Isto tako nikad nisam primio Vaše posljednje obavijesti koje se tiču mojih obitelji. Hoćete li biti ljubazni da nam pošaljete kopiju Vašeg pisma od 14 travnja?

Mi smo Vam veoma zahvalni za novosti o našim obiteljima i veoma smo sretni da se za njih brinete.

²⁶ Predsjednik vlade tada je Slobodan Jovanović.

²⁷ Juraj Krnjević imao je vodeću ulogu u dijelu vodstva HSS u izbjeglištvu. Bio je potpredsjednik u izbjegličkim vladama.

²⁸ Miha Krek, prvak Slovenske ljudske stranke, potpredsjednik vlade.

²⁹ Milan Martinović, član vodstva HSS, pomoćnik ministra J. Šuteja.

³⁰ Prijepis pisma, prijevod na engleski, u PRO, FO 536, f 5/3146. Da se radi o Martinoviću može se zaključiti po tome što u prethodnom izvještaju Mandić pozdravlja M. Martinovića, a u dok. br. 3 Šutej ističe da se slaže s Milanom, što se odnosi na Martinovića.

³¹ Iz ovog se vidi da je D. Mandić već ranije bio u vezi s članovima izbjegličke vlade.

³² Šutej, odnosi se na dok. br. 1.

U jednom broju »Wiener Tagblatta«, iz ovog mjeseca, vidimo da je u Hrvatskoj objavljena nova uredba koja regulira pitanje hrvatskog državljanstva. Prema ovoj uredbi, svatko tko je napustio zemlju zbog rasnih ili političkih razloga, gubi svoje hrvatsko državljanstvo. Isto se primjenjuje na članove njegove obitelji, čak i one koji su ostali u zemlji. Ove nas vijesti ozbiljno zabrinjavaju, budući da naše obitelji mogu lako zapasti u neprilike po ovoj uredbi i mogle bi čak biti odvedene u koncentracione logore.

Stoga Vas najusrdnije molimo da upotrijebite Vaše veze sa Svetom Stolicom, eventualno s Pellegrinettijem,³³ da bi se talijanske vlasti sklonile da pruže utočište naših obiteljima. Mislim da bi najbolje mjesto za to bio Rim. Moja vlastita obitelj je u Sarajevu, a g. Jurec je u Zagrebu. Izlazak bi se mogao provesti pod izgovorom hodočašća ili poziva od strane Svete Stolice ili nešto slična. Možda bi bilo dobro da jedan od Vaših ljudi prati naše srodnike. Samo se po sebi razumije da bismo mi snosili sve troškove i mi smo već ovlastili g. Moscatellija³⁴ da Vam isplati potreban iznos za put naših obitelji i njihove pratnje. Mi bismo željeli da naši srodnici ostanu u Rimu do vremena kad mogu nastaviti svoj put u Švicarsku. Bit će im mnogo lakše da to učine iz Italije. Obitelj g. Jurec ima sve potrebne vize koje ih čekaju u Bernu, ali oni ne mogu dobiti hrvatske putnice. Ja ću odmah poduzeti sve potrebne korake da osiguram strane vize za svoju obitelj.

Uzdamo se da će Vam Sveta Stolica pomoći u ovom pitanju. Pellegrinetti će me se sjetiti kao organizatora Euharističkog kongresa u Sarajevu, kojom prigodom sam bio odlikovan s »Pro ecclesia et Pontifice«. Kasnije sam bio predsjednik Komiteta za izgradnju svetog mjesta posvećenog uspomeni na blaženog Tavelića u Sarajevu. Bio sam aktivan u svim drugim katoličkim organizacijama. Dobrotvornost g. Jurec prema svim katoličkim redovima i organizacijama bila je dobro poznata. On je također pomogao Vašem redu,³⁵ prije, kao ministar, on je uspio da im pribavi znatnu državnu potporu i zajam. Zapravo, nepotrebno je da skrećem Vašu pažnju na ove činjenice, ali sam smatrao da ih ne bi bilo loše istaknuti s obzirom na ljude koji nas ne poznaju tako dobro kao Vi.

Što se tiče uzajamnog informiranja, bilo bi veoma korisno ako biste Vi osobno ili jedan od Vaših pouzdanih prijatelja mogli doći u Lisabon. U tom slučaju jedan od naših ljudi mogao bi se tamo s Vama susresti. Ako Vi to ne biste mogli nikako učiniti, u tom bi slučaju bilo uputno da barem neka pouzdana osoba posjeti g. Stjepana Gažija, koji je zaposlen u našem konzulatu u Ženevi, i da s njim bude u dodiru.

Hoćete li, molim Vas, u buduće sve obavijesti slati putem kojim primite ovo pismo, umjesto korištenja ranijeg načina, jer vidimo da su se neka od naših pisama izgubila ili su zakasnila.

Mi zacijelo vjerujemo da ćete učiniti sve za nas i mi žudno od Vas očekujemo dobre vijesti.

S najboljim željama i najljepšim pozdravima,

uvijek Vaš

³³ Hermengildo Pellegrinetti, papinski nuncij u Beogradu prije rata.

³⁴ Nikola Moscatello, savjetnik Jugoslavenskog poslanstva u Vatikanu.

³⁵ Odnosi se na franjevece.

PISMO J. ŠUTEJA D. MANDIĆU [15. VIII 1942]³⁶

Časni brate Dominik,

Najtoplije Vam zahvaljujem na Vašem pismu od 10 lipnja³⁷ i za Vaše informacije o mojoj obitelji. Ja se u potpunosti pridružujem Milanovim izjavama i uvjeren sam da ćete, s obzirom na Vaše veze, Vašu djelotvornost i Vaše sposobnosti, uspjeti u izbavljanju naših obitelji i dovođenju barem u Rim, odakle se nadamo da će nam kasnije poći za rukom da ih prebacimo u Švicarsku. Ja nisam primio Vaše pismo od 14 travnja i bio bih Vam zahvalan ako biste mi poslali kopiju.

Želio bih da mi u buduće sve informacije šaljete na isti način na koji Vam šaljem ovo pismo.

Molim Vas izručite moje najljepše pozdrave svim našim prijateljima.

S najljepšim željama,
najiskrenije Vaš

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA M. KREKU, 28. VIII 1942.³⁸

Vrlo štovani i dragi g. ministre potpredsjedniče,

Prilike u našoj Domovini idu svakim danom to gore. Od proljetos se pojačala akcija oslobodilačkih rodoljubivih i komunističkih elemenata, i u Hrvatskoj i u Sloveniji i u pripojenoj Dalmaciji. Borba se vodila protiv tuđih zavojevača i nažalost sa strane komunista često i protiv rodoljubnog katoličkog pučanstva i svećenstva. Gdje bi poginuo koji tal[ijanski] vojnik ili pripadnik, tal. bi vojničke vlasti organizirale »kaznenu« ekspediciju, poubijali odrasle, koje bi na mjestu našli, a djecu i žene poslali u koncentracione logore u Kraljevini.³⁹ Posljedica je toga bila, da je mnogo odraslih ljudi pobjeglo u šume i da danas vodi borbu na život i smrt sa okupatorima. Tal. represalije dosegle su vrhunac u drugoj polovici jula i početkom ovog mjeseca.

Sada Tal. drže u Sloveniji samo veće gradove, a većina je sela i planine u rukama narodnih boraca raznih boja. Sela su strašno popaljena i opustošena. Zemlja nije redovito obrađena i do zime će biti silnoga stradanja i gladi. U I[taliji] se nalazi internirano 25.000 Slovenaca i oko 20.000 Hrvata iz Hrvatskog Primorja i Dalmacije. Sirote trpe mnogo i mi nastojimo preko Sv. Stolice da im se stanje ublaži, koliko može više, ali neznam s kojim uspjehom, jer nije dozvoljen pristup k njima ni posjet. Zadnjih dana

³⁶ PRO, FO 536, f /3146, prijepis, prijevod na engleski. Da se radi o J. Šuteju dade se zaključiti iz sadržaja dvaju prethodnih dokumenata. Pismo je poslano zajedno s prethodnim Martinovićevim pismom, pa ga vremenski treba povezati s tim pismom, tj. 15. VIII 1942.

³⁷ Odnosi se na dok. br. 1.

³⁸ Prijepis izvještaja u ostavštini I. Jukića. Na margini Jukić je zabilježio: »Mandić-Kreku«. Izvještaj je datiran u Rimu.

³⁹ Misli se na Italiju.

i Ljub[iljana] je odsječena od pismenog općenja i pisma odavle⁴⁰ pošta ne prima za Sloveniju zaposednutu po Tal[ijanima].

I u Hrvatskom Primorju i u pripojenoj Dalmaciji okupatori drže gradove i veća sela, a borci za slobodu planine i brdska sela. Postupak sličan kao u Sloveniji.

U predjelima preko Save pod sjevernom silom,⁴¹ posle prošlogodišnjih strahota, i preseljavanja slovenačkog pučanstva, bilo je nastalo dulje zatišje. Prema stiglim vijestima u julu o. god. osvajači počeli su novačiti mlađice Slovence na istočni front, čemu su se mnogi oduprli i pobjegli u šume. Za kaznu toga osvajač je počeo iz nova paliti kuće i srodnike iseljavati u sjeverne njem[ačke] krajeve.

U koliko sam čuo, Vaši su kod kuće u Lj[ubljeni] dosada živi i mirni. Neka ih dragi Bog pomaže i čuva.

U prilogu Vam šaljem pretstavku, što ju je krčki biskup dr. Srebnić polovicom juna predao Državnom Tajniku sv. Oca u Rimu.⁴² Slične su pretstavke dali i pretstavnici Ljubljanske i Lavantinske biskupije. Dostavljam Vam i dopis što mi ga je uručio jedan slov[enski] duhovnik s molbom da Vam ga pošaljem.⁴³ Iz njih ćete doznati po koju konkretniju novost.

U interesu bi naroda i budućnosti bilo veoma nužno da kr[aljevska] vlada iz L[ondona] izda nužne upute i naredbe, da se sva akcija za oslobođenje poveže i stavi pod jedinstveno vodstvo, te da se prestane sa međusobnim obračunavanjem i ubijanjem. To bi osobito trebalo nametnuti komunističkoj grupi. Ako je potrebno, i preko Moskve. I preko radija bi trebalo češće spominjati na međusobno pomaganje i poštivanje, oštro osuđujući svako nasilje i međusobna ubistva.

Prigodom prve Vaše audijencije isporučite Nj. V. Kralju izraze moga dubokoga poštovanja i odanosti. Pozdravite svu gg. Vaše kolege i poznate u L[ondonu]. Vas prijateljski pozdravlja i poštuje

Dr. M. rodoljub Hercegovac.

5

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA M. MARTINOVIĆU, 2. IX 1942.⁴⁴

U Domovini se stvari svakim danom zapliću. Svuda se vode borbe, malo se radi, mnogo polja ostalo neobrađeno, velika suša, komunikacije porušene pa se ima očekivati u ovoj zimi, što će nastati, velika glad i opće stradanje. Narod nezadovoljan i malodušan. Vjeru u ustaški pokret gube i najrevniji pristaše, a tih nije mnogo. Kako sam Vam već prije javljao, osim mlađarije ustaše nisu nigda imali mnogo pristaša ni među Hrvatima. Svi ozbiljniji ljudi, i inteligencija i seljaštvo, vidjeli su već od početka da to ne ide dobro

⁴⁰ Iz Rima.

⁴¹ Misli se na Njemačku.

⁴² Predstavka se odnosi na teror talijanske vojske na području Rijeke i Kupe.

⁴³ Dopisa nema u prilogu.

⁴⁴ Prijepisi izvještaja u ostavštini R. Bićanića (na margini naknadno dodano: »Dr. fra D. Mandić.«) i I. Jukića (naknadno dodano: »Dr. fra D. Mandić.«); usp. dok. br. 7.

i da ne valja; u stvari da to nije čisti hrvatski narodni pokret, nego bijedna tvorevina tuđinskih osvajača, koji su na taj način htjeli razdijeliti Hrvate i Srbe i tada jedne i druge sebi podjarmiti. Već otpočetak je većina Hrvata ostala uz Mačekovu liniju i držala se veoma hladno prema ustaškim manifestacijama. Na vani su malobrojni ustaše pravile galamu i činilo se da je sav hrv[at]ski narod uz nje, a to je bila prosta varka. Uvijek je većina Hrvata bila uz Mačekovu politiku saradnje sa Srbima i osuđivala progone Srba. Taj se pokret svakim danom jača, kako biva jasnije, da je ustaška država sluga osvajača i nemoćna da postavi red u državi. Naravno, Hrvati očekuju da će iza rata biti puna sloboda narodna i vjerska, kako to naglašuje gosp. pretsjednik Ruzvelt i atlanska karta,⁴⁵ i da će se Hrvatima priznati njihova državna suverenost u sklopu zajedničke i moćne jugoslavenske države. Za ovu je tezu sada najmanje 75% svih Hrvata, a kad se razbiju i zadnje ustaške iluzije nakon rata bit će ih 95%. Ovaj proces unutarnjeg previranja među Hrvatima dao bi se mnogo pospješiti, kada bi jugoslavenska Kr. Vlada službeno i svečano dala iz Londona izjavu o budućem federativnom uređenju Države i o punoj narodnoj i vjerskoj slobodi iza rata. Neka gg. hrvatski ministri sve poduzmu, da se to pitanje što prije raščisti i izda svečana obavezna izjava. Moguće putem jedne Kraljeve proklamacije na sve Srbe, Hrvate i Slovence u Domovini i u Inozemstvu.

A sada na pojedinosti. Nakon stvaranja dvostruko zavisne države Hrvatske,⁴⁶ Pavelić je htio da provede unifikaciju države u narodnom i u vjerskom pogledu. Muslimane je proglasio »cvijetom« Hrvata i priznao im ravnopravnost vjersku. Srbe je htio sve preseliti u Srbiju. Bio je stvorio u tom nekakav sporazum s Nijemcima, ali kada su ovi vidjeli da preseljenje stvara jakih neprilika osvajačima u Srbiji, prekinuli su rabotu. U to je Rusija ušla u rat i Srbi se redom počeli buniti i rušiti novu Pavelićevu državu. Nastala je po svim krajevima borba: veoma divlja i okrutna. Istini za volju, mora se priznati, da su komunisti i neki elementi četnički prvi počeli sa nasiljima i ubijanjem nedužnih ljudi, osobito u istočnoj Bosni. Tada je Pav[elićeva] okolica na čelu sa mladim Kvaternikom pod utjecajem sjevernih »prijatelja« stvorila odluku, da četnike i njihove simpatizere, a to znači sve Srbe, silom istrijebi iz hrv[at]skih krajeva.⁴⁷ Iz Zagreba su bili razaslati u sve krajeve besavesni i propali tipovi. Ovi su u raznim mjestima, protiv volje domaćeg pučanstva i uz osudu dotičnih, počeli noću kupiti i ubijati Srbe redom, i one, koji se nijesu bunili niti mislili na oružani otpor. U nekim su krajevima strahote počinjene i mnogo je nedužnih ljudi, žena i djece, mučki poubijano. Razračunavanje je počelo odmah slijedeći dan nakon što je Rusija stupila u rat i doseglo je kulminaciju već koncem juna i početkom jula pr. g. Kad se to u Rimu saznalo, ja sam odavle preko OO[čeva] provincijala, preuzv. gg. Biskupa i Sv. Stolice poveo najodlučniju borbu protiv toga. Sv. Stolica je napravila jak pritisak na hrv[at]ske crkvene krugove, a ovi na Pavelića da se ubijanjem prestane. Pavelić je javno odmah dao izjavu, da se mirni podanici ne će i nesmiju uznemiravati, ali su mjesni činbenici i dalje dobivali tajne naloge iz Zagreba, kako se veli od mladog

---

⁴⁵ Atlantska povelja — zajednička izjava predsjednika SAD Roosevelta i premijera Churchilla, 14. VIII 1941. o načelima poslijeratnog uređenja svijeta.

⁴⁶ Misli se na zavisnost i prema Njemačkoj i prema Italiji.

⁴⁷ Općepoznato je, međutim, da je ustaški teror počeo od samog stvaranja ustaške države.

Kvaternika, da se nastavi s istrebljenjem Srba. Pritisak Crkve i opće osuđivanje takovog postupka sa strane svih ozbiljnijih Hrvata imalo je za posljedicu da se koncem augusta pr. g. dobro smirilo proganjanje i ubijanje Srba. Tada su Pavelićevci došli na misao, da bi se Srbi milom, pa i prekrivenom silom preveli na katoličku vjeru i tim postiglo od Pavelića željeno vjersko jedinstvo državljana. I protiv toga smo se mi odavle odlučno digli, i Sv. je Stolica biskupima izrazila svoju protivnost, da se ma itko silom privađa na katoličku vjeru.

Pod pritiskom nasilnog ubijanja i mirnih ljudi, Srbi su koncem juna pr. g. počeli listom bježati u šume; sa ženama, djecom i stokom. Otpočeo je pravi građanski rat. Srbi, glavno vođeni četnicima, zavladaše istočnim Srijemom, Kordunom, Likom, Krajinom, istočnom Bosnom i istočnom Hercegovinom. Ustaše su samo držali gradove i utvrđenija mjesta. O Božiću pr. g. Pavelić je uz pomoć Tal[ijana] i Nij[emaca] počeo »očistiti« pobunjene krajeve. Kada su četnici i komunisti u Kordunu zapalili nekoliko hrv[atских] sela, tada je Pav[elić] naredio da se osvoje i popale sva srpska sela u tom predjelu. Vele da je na taj način u Glini, Vojnici i Vrginu Mostu za nekoliko dana popaljeno oko 90 sela. Početkom ove godine »očišćena« je Fruška Gora i istočna Slavonija, ali s daleko manje nasilja i paljenja. Mi smo odavle neprestano pravili pritisak preko Sv. Stolice i crkvenih krugova u Hrvatskoj. U to se sastao i tzv. Hrvatski Sabor. Preko 50 pozvanih zastupnika nije se odazvalo pozivu. A među onima, koji su se i odazvali, pokazao se veliki broj onih, koji ne odobravaju Pavelićev postupak sa Srbima i sa Drom Mačekom. Ova činjenica i stalni pritisak crkvenih krugova učinio je da je Pavelić ponovno promijenio svoje držanje prema Srbima. Sada je došao na misao da stvori pravoslavnu crkvu i da Srbima pravoslavcima prizna slobodu vjere. To je i izvršio u junu o. g. i to mu je bio najpametniji korak u svoj njegovoj političkoj djelatnosti od početka do sada. Nakon ovoga Srbi su počeli pregovarati s ustašama i vraćati se na svoja opustošena naselja. To su učinili osobito u Krajini oko Banja Luke, oko Tuzle. A i u drugim krajevima. Ovo je bio uzrok, da se Srbi počeli razilaziti u četnike i komuniste, koji su dotada bili u nekim predjelima dosta jaki, ali su sve dotle glavnu akciju vodili četnici. Od početka ovog ljeta komunisti preuzimaju vodstvo otpora protiv ustaša i osvajača. Među komunistima ima dosta Muslimana iz gradskih naselja u B[osni] i H[ercegovini], te Hrvata katolika iz industrijskih mjesta B. i H. u Hrvatskoj ovdje ondje, a najviše u Dalmaciji; gotovo sve Primorje od Metkovića do Splita, te dobar dio Zagore, osobito oko Sinja. Komunistima su se pridružili i narodni ljudi u raznim krajevima, koji ne mogu da trpe strano gospodstvo i nasilje, ili neće da idu u ustašku vojsku ili na rad u Njemačku. U Hrv. Primorju, gdje se čine velika nasilja sa strane osvajača, mnogo je odraslih ljudi i mladeži pobjeglo u gore i bori se za svoj život i slobodu. To isto i u Sloveniji.

Otkako je Pavelić priznao pravoslavcima slobodu vjere, mnogo se je promijenilo držanje ustaša prema Srbima; sada vele, a tako i izgleda da i čine, da se ne bore protiv Srba ni pravoslavanih, nego samo protiv komunisti i onih, koji ugrožavaju sigurnost života u državi. U mnogim krajevima bivši srpski četnici sarađuju s ustašama u pobijanju komunisti i uspostavljanju mira u zemlji. Mnogi su i unovačeni i uvršteni u hrv[atске] radne bataljone i domobrane.

Sadašnje stanje. Kako nas izvješćuju, u Srbiji vlada razmjerno zatišje, naravno pod terorom osvajača i saradnjom gen[erala] Nedića. U Crnoj Gori Tal[ijani] drže gradove, a pobunjenici gorske krajeve. Ima nešto četnika, ali glavno su komunisti, koji se, kako čujem, dijele u više grupa, od kojih je najjača Moše Pijade iz Beograda. Pred neko vrijeme Tal[ijani] su dali oružje i organizirali Crnogorce, neodvisne nacionaliste, i s pomoću njihovom pobijaju komuniste i zavode »mir« u C[rnoj] G[ori]. Pod pritiskom ovih koncem juna veće grupe Crnogoraca komunista ostavila je Crnu Goru i prešla preko Plevlja u sjeveroistočnu Hercegovinu, vele njih oko 10.000 oružanih tal[ajanskim] oružjem. Na 3 jula o. g. zauzeli su Konjic i cijelu željezničku prugu od Blažuja do Ostršca. Na tom dijelu pruge zapalili su 10 želj[ezničkih] stanica i u Konjicu uništili 24 zubčane lokomotive. Nakon tri dana Konjic je ponovo osvojen od ustaša i Tal[ijana] i Crnogorci su se povukli prema zapadu: osvojili Ramu, Prozor, Gornji Vakuf, i spojili se s četnicima i komunistima u Cincar planini, koji su te krajeve državi cijelu zimu. Crnogorski borci s domaćim četnicima i kom[unistima] koncem jula osvojili su Duvno, a zatim Lijevo i Glamoč. Na 17 aug[usta] osvojili su Posušje i prodiru prema Širokom Brijegu, Bečevcu i Imotskom. Preko Prologa spojili su se sa sinjskim komunistima, a preko Staretine pl[anine] sa velikom grupom boraca u Grmeč planini. Tako sada borci protiv stranih osvajača drže cijelu Bosnu od Bihaća, preko Glamoča i Livna do Š[irokog] Brijega, zatim od Bregave do Crne Gore. Ovdje već cijelu zimu vladaju četnici, koji se ne slažu s komunistima i u zadnje vrijeme drže se pasivno. Samo gradove s posadama drže ustaše i Tal[ijani].

Početkom juna o. g. bili su počeli ustaše da »čiste« istočnu i južnu Hercegovinu na lijevu stranu Neretve, ali su im to zasme[ta]li prijatelji T[alijani] i tako su Stolac i drugi krajevi istočne Herc[egovine] ostali i dalje u rukama četnika. Od Metkovića uz obalu do Makarske te u nutrinu do Vrgorca cijelu godinu vladaju domaći Hrvati komuniste, koji su prošle godine bili proglasili formalnu sovjetsku »republiku«. Glavno im je uporište Gradac kod Metkovića i Pasičina. Ovi su proljetos jedanput provalili u Vrgorac, zapalili Duhan[sku] stanicu i ubili 38 domaćih ljudi i žena. Samostan u Zastrogu i Živogošću dva puta su opljenili, ali nijesu nikoga ubili. Dalje prema sjeveru u cijeloj zoni, koju drže Tal[ijani] gore su pune komunista i odbjeglih nacionalista Hrvata i Srba. Dopiru do splitskih predgrađa i zadarske luke. Mnogo ih ima u Gorskom Kotaru, gdje su se udružili sa slovenskim borcima: komunistima i nacionalistima. Tih ima oko 10.000 i njihov se broj svakim danom jača uslijed odbjegnuća ljudi pred nečuvenim terorom T[alijana] u Hrv. Primorju i pripojenoj Sloveniji. U Lici i Kordunu razmjerni mir vlada nakon »čišćenja« koncem decembra pr. g. i početkom o. g. Pruga iz Rijeke i Ljubljane na Karlovac redovito je prekinuta. Od vremena do vremena T[alijani] uspostave, ali opet bude za koji dan prekinuta. Vozovi idu rijetko, i to samo uz jaku vojničku pratnju, s tenkovima i mitraljezima. Žumberak je i Metlika u komunističkim rukama. Od Karlovca do Drave pa na istok do Fruške Gore redovito je mirno. Ima i ovdje po šumama odbjeglih, Srba i Hrvata, koji neće da služe vojsku ili da idu na rad u Njemačku. U Fruškoj Gori bili su proljetos napravili čišćenje ali opet preko ljeta raja oživjela, pa sada provode ponovnu akciju ustaše i Nijemci. Bosanskom Krajinom četnici su vladali cijelu zimu, ali se koncem maja nagodili s ustašama i većinom položili oružje. Ostali su da se bore komunisti. Ovi

su od 16. V. do 10. VI. držali i Prijedor, gdje su prema ustaškim izvještajima ubili preko 300 Prijedorčana i tamošnjeg župnika. U Kozari provode ustaše »čišćenje« još od početka juna o. g. Glavna su gnijezda otpora likvidirali, i poubijali, kako kažu 3000 komunista i zarobili 8.000. Prema privatnim vijestima polovicom augusta dotle su bili poubijali oko 5.000 komunista i zarobili 15.000. Sada idu prema Grmeč planini, ali tamo čišćenje zapinje uslijed pojačanog otpora komunista, koje su pojačali nadošli Crnogorci. Posavina i Istočna Bosna dosta je mirna nakon zimušnjeg čišćenja istočne Bosne. Tamo su postavili po gradovima veće posade i te drže narod na uzdama. Kako vidite u B[osni] i H[ercegovini] ustaše drže veće gradove, i dolinu Bosne i dolinu Neretve s mostarskim i ljubuškim kotarevima.

Radi ove opće nesigurnosti i neprestanih borba zemlja je većinom ostala neobrađena. Usto suša vlada gotovo puna četiri mjeseca. Računa se da ne će biti ni polovica redovite godišnje žetve. U Srijemu i Slavoniji komuniste i nezadovoljnici pale žito. Narod općenito već sada jako oskudjeva i pati. Na zimu se predviđa pravi glad i pomor svijeta, ako dragi Bog ne dadne da prije svrši ovaj strašni bič Božji i svjetsko klanje zavađenog čovječanstva.

Za Vas prilažem izvještaj o nasiljima u Hrv. Primorju, koje sam dobio pred dvije sedmice iz tih naših krajeva. Neka Kr. Vlada podigne svoj glas na obranu tamošnjeg hrvatskog pučanstva. I preko radija valjalo bi to oštro osuditi i žigosati.

6

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA, 3. IX 1942.⁴⁸

A sada nekoliko vijesti iz Domovine. Kako mi naši javljaju u Hrv[atskoj] i Her[cegovini] je stanje veoma teško i pogibeljno. Preko cijele zime četnici su se borili po cijeloj Hrv[atskoj], rušili prometna sredstva i stvarali nesigurnost života. Pod konac zime hrvatska ustaška vojska uz malu pomoć Nijem[aca] očistila je istočnu Bosnu i stavila u gradove jaču posadu. Tako su učinili i u Srijemu i u Kordunu. Od to doba ti su krajevi uglavnom mirni. U lipnju Poglavnik je ustanovio Hrv[atsku] pravoslavnu crkvu i dao pravoslavnicima vjersku slobodu. To je Srbe u mnogim krajevima ublažilo, pa su položili oružje i sada sarađuju s ustašama u pobijanju komunista i uspostavljanju sigurnosti života. To su učinili Srbi četnici posebno u okolici Banja Luke i Tuzle. Od to doba borbu protiv ustaške države i stranih osvajača uglavnom vode komunisti bečke struje: Trockisti. Oni su osobito jaki u Crnoj Gori, gdje će ih biti oružanih preko 50.000, a zatim u zagorskoj Dalmaciji, i u industrijskim mjestima u Bosni. Većinom su Srbi, ali ima dosta i u Bosni i muslimanskog svijeta, a u Dalmaciji Hrvata katolika. Koncem maja jedna grupa crnogorskih komunista, oko 10.000 ljudi, kako vele oboružani s tal[ijanskim] oružjem, provalila je preko Plevlja u sjevernu Hercegovinu. 3 jula osvojili su Konjic i tokom prvih dana jula popalili 10 željez-

---

⁴⁸ Prijepis izvještaja u ostavštini R. Bićanića. U zaglavlju stoji: »Izvod iz pisma de dato Rim, 3 septembra 1942. od jednog dobro poznavatelja naših prilika.« Naknadno rukopisom dodano: »Dr fra D. Mandić.« Ne vidi se kome je izvještaj poslan.

ničkih stanica od Hadžića do Ostrošca. Više su mostova razrušili, i u Konjicu 20 lokomotiva. Konjic su prilično opljačkali, ali nijesu palili privatne kuće. Nakon tri dana bili su od ustaša i tal[ijanske] vojske potisnuti u brda, gdje se i sada nalaze. Od Konjica su Crnogorci pošli na zapad i osvojili su Ramu, Prozor, Gornji Vakuf, Bugojno i spojili se sa komunističkim i četničkim grupama u Cincarplanini. Odatle su koncem jula osvojili Duvno i Lijevo. Duvno je od ustaša i tal[ijanske] vojske bilo povraćeno 2 augusta, ali je opet od komunista osvojeno nakon jednog dana. I danas je u njihovim rukama. Sada komunisti napreduju prema južn[oj] Herc[egovini], na 17 aug. i osvojili su Posušje i sada ugrožavaju široki Brijeg, Bekiju i Imotski. Preko Lijevo spojili su se sa sinjskim komunistima i stoje na domak Splita. U Rami su zapalili crkvu i samostan, i na bijegu uhvatili gvardijana i zaklali. Druge svećenike u tom kraju nijesu krećali.⁴⁹ U Šujici bili su uhvatili O[ca] Doku, ali je kasnije pobjegao i povukao se u Herc[egovinu] s ustaškom vojskom početkom augusta o. g. U Duvno su zapalili, kako pišu, Hrv[vatski] dom i školu, a drugo nijesu ništa krećali. Naši se razbjegli, samo ostao bio gvardijan O[tac] Lasko, i od pretjeranoga straha doživio krah živaca: sada se nalazi u bolnici u Mostaru. Privatnike, kako pišu nijesu krećali. Nakon ponovnog pada Tal[ijani] su bombardirali Duvno iz zraka, i kako se priča, oštetili našu crkvu i samostan. Ali o tome nemamo još sigurnih vijesti. U Lijevo su uzeli kao taoca O[ca] gvardijana, a druge pustili u miru. Tako i župnike po selima. Vele dapače, da kom[munisti] župnike sile da mirno vrše svoje svećeničke dužnosti. Kako pišu iz Herc[egovine] sa siromašnijim narodom dosta dobro postupaju, bogatije plijene, ali privatnike ne ubijaju. Državna dobra ruše redom. Radi nehaja i nemoći ustaša [i] osvajača, te dosta dobra postupka sa siromašnijim svijetom, pišu, da se narod u mnogim krajevima pomiruje sa sudbinom i prilazi ka komunistima.

Istočnu Herc[egovinu] od Neretve pa dalje drže Srbi četnici. Naoružani su i drže sve krajeve osim gradova, gdje se nalaze ustaške posade. Ne slažu se s komunistima i ne navaljuju u druge krajeve. Drže se u defenzivi. Ustaše su bili počeli u julu akciju protiv ovih četnika, ali su zapeli na Dubravi i Bregavi. Sada se tamo ne vode više borbe.

Dalmacija od Metkovića do Knina u rukama je komunista, osim gradova. Ljetos su napali Vrgorac; zapalili Duhansku stanicu i odveli na groblje i ubili 38 građana. Dva puta su opljenili franj[evački] samostan u Zaostrogu i Živogošću, ali nijesu fratre krećali. Ugrožuju i Makarsku i Imotski, ali još nijesu u te gradove provaljivali. U Dalm[aciji] okupiranoj od Tal[ijana] nalaze se jake grupe komunista po brdima. Njima se pridružuju i hrv[atki] nacionalci, koji ne odobravaju ustašku politiku i bježe ispred novačenja. U Hrv[atskom] Primorju većina je odraslih ili u šumama ili deportirana u ital[ijanske] koncentracione logore. I u Sloveniji ima oko 10.000 u šumama: komunista i nacionalaca, koji ne mogu da trpe osvajače, ili radi njihove okrutnosti bježe u šume. S Ljubljanom je pismeni saobraćaj prekinut. Vi jesti teško primamo. U Zagreb se može preko Zidanog Mosta, a preko Metlike i Rijeke prekinute su veze. U tal[ijanskim] konc[entracionim] logorima ima Hrvata iz Hrv[atskog] Primorja i Dalm[acije] oko 20.000, a Slovenaca oko 25.000.

---

⁴⁹ T. j. nisu dirali.

Vrlo štovani i dragi gospodine Ministre.

Na 2 o. mj. pisao sam Vašemu pomoćniku g. Dr. Martinoviću⁵¹ i izvijestio ga o prilikama u domovini. Ovih dana dobio sam nove vijesti, pa Vam ih saopćujem. Ovaj put su vijesti neugodne. I malo su stare, ali su iz prvo-razrednoga izvora, od osobe, koja stoji u vezi sa g. Dr. Smoljanom i drugim rodoljubima u Zagrebu.

Moj mi je prijatelj saopćio sljedeće:

Koncem augusta ove godine izvršeno je u Zagrebu i cijeloj Hrvatskoj veliko hapšenje istaknutih Hrvata, pristaša Dr. Mačka. Policijsko obrazloženje: da šire lažne i uznemirujuće vijesti. Prema nekim vijestima ta bi hapšenja bila posljedica toga, što je Dr. Maček odbio poziv njemačkoga poslanika, da sudjeluje u ustaškoj vladi. Pravi je razlog, što se od početka jula ove godine Hrvati stali u velikom broju buniti i bježati u šume, što se dovodi u vezu s utjecajem vođa HSS, te što se neoprezom nekih pokrajinskih prvaka saznalo za stalnu tajnu akciju rodoljuba Hrvata HSS.

Od 28 do 31 augusta o. g. uhapšeni su sljedeći: A. Košutić, Dr. B. Smoljan, Dr. Čajkovec, Dr. B. Pešelj, Dr. J. Flegar, Vaš brat Dr. Z. Šutej, brat Vašeg pomoćnika prof. A. Martinović, Drago Sešelj, Franjo Hiršler, Ambroz Brozović, Risto Ješić, Dr. M. Jojkić, Belak, Dr. J. Zrinšček, prof. Sl. Findrik, Dr. N. Matanić, Andre Pavlič, seljak Robić iz Kravarskoga, Novosel Andrija, Dr. Banković. Svi se oni nalaze u zatvoru u Lepoglavi. U koncentracionom logoru u Jasenovcu su internirani dr. M. Hanžeković, Dr. Jasinski, ing. Vučković i još njih pet do šest. Dr. Reberski, Čavlek i župnik Škrinjar bili su zatvoreni i pušteni na slobodu nakon dva do tri dana. Dr. Pernar i Pezelj su u zatvoru još od juna ove godine. Zatvoreni su svi zastupnici HSS, koji nijesu htjeli doći na Pavelićev »Hrvatski sabor«, te većina kotarskih predsjednika organizacija HSS. Svega je uhapšeno u Zagrebu i okolici 288 osoba, a u cijeloj državi oko dvije i pol hiljade.

Vaša gospođa uhapšena je 30 augusta o. g. u noći i zatvorena na Savskoj cesti. Nakon 10 dana proveli su je u Staru Gradišku, gdje je u posebnoj kući zatvorena, s gospođom dra Milana Martinovića,⁵² prof. gđicom Pešut

⁵⁰ Prijepis izvještaja u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje: AVII), k. 165a, reg. 27/3—2 i u ostavštini R. Bićanića. Izvještaj je datiran u Rimu.

⁵¹ Usp. dok. br. 5.

⁵² Ured predsjednika vlade je 9 studenog 1942. uputio Ministarstvu vanjskih poslova sljedeće: »Pretsedništvo Ministarskog Saveta ima čast zamoliti Ministarstvo Inostranih Poslova da Kraljevskom Poslanstvu u Stokholmu izvoli poslati šifrovani telegram sledeće sadržine:

„Zagorka, supruga Milana Martinovića uhapšena krajem avgusta u Sarajevu i odvedena u Staru Gradišku ili Slavonsku Požegu. Isto učinjeno sa njegovim bratom Antom Martinovićem, profesorom.

Molim vidite da li što možete da saznate o sudbini njihovoj.

Kreditni za zarobljenike od 4000 kruna i prinadležnosti poslate preko Engleske Narodne Banke 27 oktobra.

Pov. br. 2033. Jovanović. Ministar vanjskih poslova Ninčić prosljedio je taj telegram 10. XI 1942. pod pov. br. 6253, (Arhiv Jugoslavije u Beogradu, fond Izbjegličke vlade, reg. 103—dalje AJ 103 — f 53/256).

O Šutejevoj obitelji više podataka donosi se u spomenutoj zbirci dokumenata.

i nečakinjom predsjednika⁵³ dr. Olgom rođ. Maček. Stanuju u posebnoj kući. Kako sam informiran poduzimaju se koraci, da se puste na slobodu. Preuzv[išeni] nadbiskup i drugi.

I Vašega sina Zdravka htjeli su uhapsiti, ali su ga prijatelji sakrili i nakon nekoliko dana s prijateljskom tuđom putnicom prebacili u Italiju. Sada se nalazi negdje u Istri. Zdravo je i dobro. Prijatelji se za nj stalno brinu.

Kako mi prijatelj veli, svi uhpašeni podvrgnuti su vojničkom pregledu. Koje nađu sposobne, a to su svi mlađi ispod 60 god., ako nijesu vidno bolesni, te proglašavaju vojničkim obveznicima i poslat će ih u hrvatske logore u Stockerau kod Beča ili u Bruck/M. na vježbu, a odatle nakon tri mjeseca na rusku frontu. Između drugih ta sudbina, kako izgleda, čeka Vašeg brata Zdravka, prof. Martinovića i Dr. B. Smoljana. U Stockerau i Brucku su vojnički logori za hrvatske vojne obveznike koje milom ili silom šalju na rusku frontu. Većinom silom i za kaznu.

Kako sam gore rekao, od početka jula o. g. nastalo je među Hrvatima jako previranje i porastao otpor protiv »Ustaške Hrvatske« i Pavelića. Hrvatski seljaci počeli su da odbjegavaju u šume radi nasilnih ekonomskih mjera režima (rekvizicija žita itd.) radi denuncijacija po selima i nesigurnosti života; da izbjegnu mobilizaciji i prisilnom slanju na ratovanje u Bosnu i Rusiju; iz otpora protiv Pavelića režimu kao takovomu. U okupiranim krajevima Hrvati bježe u šume da se odatle bore protiv stranih osvajača. Hrvata ima u šumama: cijela okolica Varaždina, Samobora, Jaske, Turapolja, sve šume oko Karlovca, ovdje ondje po svoj Slavoniji. U Gorskom Kotaru odbjegli je u šume oko 16.000 Hrvata. Dalje u Dalmaciji po svim krajevima, osobito južno od Omiša do Metkovića, pa na otocima Braču, Hvaru i drugima. Čudno je ali istinito, da je danas u Hrvatskoj više Hrvata u šumama nego Srba. Sada borbu protiv Pavelića vode u glavnom Hrvati. Odbjeglice nose u zapučku hrvatski znak i pozdravljaju sa: živio Radić, živio Maček. Odbjegli Hrvati, bilo nacionalnoga smjera, bilo komunističkoga sami sebe nazivaju: šumari, šumski ljudi. Veoma su solidarni i ne izdaju jedni druge. Među odmetnutim Hrvatima daleko je manje izdaje i denuncijacija sa strane seljaka, koji su ostali po selima, nego među Srbima. Tako me prijatelji izvješćuju.

Ustaški pokret svakim danom slabi među Hrvatima. U Zagrebu misle da nema ni osam posto Pavelićevih pristaša. Dotle su došli, da su protiv njega i sami stari frankovci. Početkom jula Ministarstvo pravde bilo je razaslalo cirkular da se činovništvo upisuje u ustašku organizaciju. U samom Ministarstvu u Zagrebu od 120 činovnika upisalo ih se samo trojica. U Kotarskom sudu Zagreb I. upisala se samo dva suca: jedan pokršteni Židov i jedan pokatoličeni Srbin. Provincija je zastrašenija i ljudi se više upisuju. Ali ni tamo mnogo, tako da je Ministarstvo bilo prisiljeno da povuče svoj cirkular i naredbu. Kakvo je raspoloženje u narodu najbolje se može vidjeti iz Imotskoga, koje je negda bilo kula ustaštva. Na 20 jula o. g. vele da je predano na poštu 300 brzozavnih čestitaka dr. Mačeku. Druga činenica: na 30 augusta o. g. ustaška promičba sazvala je veliku ustašku

---

⁵³ Odnosi se na Mačeka.

skupštinu u Varaždinu, na kojoj je govorio ministar Dr. Šolc i pretsjednik Promičbe Dr. Rieger. Kažu da je bilo na skupštini ravno 46 ljudi. Ustaše uopće ne drže skupštine po selima, jer tamo ne mogu prodrijeti.

Ispočetka za ustaše su najviše bili mladi ljudi i školska mladež. Ali je i tu nastala promjena. Veliki dio akademičara Hrvata i visokoškolaca danas je protiv ustaša. Katoličke Domagojske organizacije neovisno od ustaškog pokreta organiziraju se po svim srednjim školama i na univerzi. Pred 6 mjeseci počela je i HSS da provodi organizaciju srednjoškolaca i akademičara.

Progoni Srba u zadnje vrijeme sa strane ustaša veoma su ublaženi. Dapače može se govoriti o saradnji četnika sa ustašama, Talijanima i Nijemcima. Najviše s Talijanima. O Uskrsu napravili su sporazum s ustašama: Vojvoda Karović u planinama Majevice, vojvoda Tešanović u Kotor Varešu, neki učitelj koji operiše oko Mrkonjićgrada. Glavna grupa četnika u istočnoj Hercegovini i Bosni vodi Dobrivoje⁵⁴ Jevđević sa pomoćnikom Radmilom Grđićem. Ova dva imaju posebno veze s talijanskim zapovjednicima i vlastima. Ilija Birčanin ima svoje sjelo u Dubrovniku, gdje se slobodno kreće s oružjem i četničkim znakovima. Komanda četnika za Liku i zapadnu Hrvatsku nalazi se u Lovranu u Istri. Zapovjednik je potpukovnik Ilija Mihić Ličanin. Jevđevića i Mihića grupa surađuje s Talijanima ali je u borbi s ustašama. Talijani im puštaju slobodu kretanja i stvarnu vlast u narodu u onim predjelima, koje su oni posjeli. Daju im hranu i oružje. Zadovoljni su da njih ne diraju i da njihove posade puštaju po gradovima u miru. Bosanski četnici na više mjesta surađuju s ustašama u pobijanju komunista i pobunjenih Hrvata. Tako i Jevđevića i Mihića grupa, ali ne u saradnji s ustašama nego pod vodstvom i komandom Talijana. Ova grupa četnika često napada i mirne Hrvate, koji nijesu ustaše, i to sve sa znanjem i odobravanjem Talijana. Izgleda da Talijani igraju politiku: divide et impera. Na početku su izrabljivali ustaše protiv Srba, a kada su se ovi počeli od njih udaljavati radi zaposjednuća i pripojenja Dalmacije, tada su Talijani počeli prijateljevati sa srpskim četnicima i ove gurati u borbu protiv Hrvata.

Prema najnovijim vijestima komunisti su na 25. o. mj. zauzeli izdajom domobrana i bivših jugos[lavenskih] oficira Jajce, a Jevđevićeva grupa strašno je opljačkala i popalila hrvatska sela u stolaškom i ljubinjskom srezu. To je bilo nakon što se Jevđević povratio s konferencije s Talijanima u Abaciji.⁵⁵

Ustaše stoje u neprijateljstvu s Talijanima, ali surađuju s Nijemcima. S njihovom pomoći čiste razne krajeve. »Očistili« su Kozaru planinu, a zatim pošli na jug. Početkom ovog mj. zauzeli su Kupres, Sujicu i Duvno. Talijani brane Vranić i oslobodili su Posušje, ali dalje nijesu smjeli ići, dok ustaše i Nijemci nijesu stigli u Duvno. Sada se borbe vode oko Lijevna i prema Rami.

U krajevima koje su ustaše i Nijemci »očistili« sve pučanstvo koje nađu s pobunjenicima, ili koje s njima drži, naravno glavno Srbe, iznad 16 godina pakupe i šalju u Njemačku na rad: muške za se, ženske za se.

Protestujte službeno protiv nasilnoga odvađanja pučanstva na prisilni rad. Nadalje izdajte nalog četnicima da ne pale hrvatska sela i da ne zlo-

⁵⁴ Dobrosav.

⁵⁵ Opatija.

stavljaju Hrvate koji ne surađuju s ustašama. I četnicima valja dati nalog, da ne ubijaju mirno hrvatsko pučanstvo i nejaku djecu, što oni često čine iz osvete protiv ustaškog režima. I na komuniste valja utjecati izravno ili preko Moskve, da i oni ne čine nasilja mirnom pučanstvu.

Još neke činjenice. Izvješćuju me, da su u Jasenovcu ustaše po nalogu sjevernih prijatelja sakupili sve cigane iz Hrvatske i da su ih poubijali 20.000, jer nijesu arijevc. Bosanske cigane Muslimane nijesu dirali; nedaju ih Muslimani. Židove su gotovo sve preselili iz Zagreba i drugih krajeva u Poljsku i Njemačku. Sve pa i malu djecu. Zadnja velika pošiljka otišla je 12 augusta ove godine. Zagrebčani su im iskazali veliku simpatiju na odlasku, jer su ih po danu kamionima prevozili na stanicu. Više male djece prijateljske i susjedne obitelji su sakrili i sačuvali u Hrvatskoj i Zagrebu. Židova ima još nešto u Jasenovcu, ali ti strašno pate i propadaju. Iz Sarajeva su listom protjerani. Iz Đurđevca svi osim Šandora Brauna, kojega su prijatelji ustaše spasili.

Ilija Jakovljević još se uvijek nalazi u Novoj Gradiški.

S ovim završujem i toplo pozdravljam i sve prijatelje i poznanike u stranom svijetu.

Uz prijateljski pozdrav

M. rodoljub Hercegovac.

8

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA J. ŠUTEJU, 29. X 1942.⁵⁶

Vrlo štovani i dragi gospodine Ministre.

Vijesti iz naše tužne Domovine svakim su danom sve jadnije i bolnije. O tim prilikama primio sam ovih dana više prvorazrednih izvještaja, pa Vam saopćujem glavnije stvari.

⁵⁶ Prijepis izvještaja u AVII, k. 165a, 27/3—5, i u ostavštini R. Bićanića, te prijevod na engleski u PRO, FO 371, f 33474, R 8540. Po sadržaju se vidi da je izvještaj upućen Šuteju. Datiran je u Rimu.

Predsjedništvo vlade je 10. prosinca 1942. (Pov. V. K. Br. 2243) uputilo Komandantu jugoslavenskih trupa na Bliskom istoku slijedeće:

»Dostavljaju se prepisi dvaju pisama koje Ministar Finansija Dr. Juraj Šutej predao Predsjedniku Vlade 7 decembra 1942 godine kao i objašnjenja povodom ovih pisama, radi znanja i pariranja ustaške propagande protiv interesa Jugoslavije i našeg naroda.

Po zapovesti
Predsednika Ministarskog Saveta
Šef Vojnog Kabineta
Major
Živan Knežević.«

(AVII, k. 165a, 27/3—1. Odnosi se na dokumenta br. 7. i 8. Izvještaji se nalaze u prilogu. Isti dopis upućen je i vojnom izaslaniku u Ankari — AVII, 163/1. Izvještaji ovdje nisu u prilogu.)

Uz navedene izvještaje Predsjedništvo vlade daje slijedeći komentar:

»U vezi sa ovim pismima daju se sledeća obaveštenja:

1. Fotografija domobranac—ustaša—četnik ustanovljeno je da je najobičnija fotomontaža koja ima za cilj da pretstavi saradnju između domobranac—ustaša i četnika, što apsolutno ne odgovara stvarnosti. Ovu kmpanju vodile su prvo sile Osovine sa zadatkom da kompromituju đenerala Mihailovića u očima sa-

Najprije obiteljske stvari. Vaša gospođa i gospođa dra Martinovića još su u zatvoru St. Gradišci. Preuz[višeni] nadbiskup Stepinac tri puta je intervenirao da se puste ali nije uspio. Postupak je s gospođama dobar i kako vele ne oskudjevaju ni u čemu. Od drugih zatvorenih pušteno ih je 15, među njima i Vaš brat Zdravko. Prof. Ante Martinović još je u zatvoru. Tako je dr. B. Smoljan i drugi prvaci HSS. Iz Zagreba mi javljaju, da je pred 15 dana za sve uhapšeničke bila velika pogibelj, jer da je mladi Kvaternik bio

---

veznika. Ovu kampanju prihvatili su i izvesni partizanski elementi u Americi i Švedskoj. Tvrdilo se čak i to da đeneral Mihailović saraduje i sa ustašama. Ova fotografija plod je te kampanje.

Golim okom na ovoj fotografiji vidi se da je originalna fotografija samo ustaša i pozadina. Slika domobranca i četnika jesu fotomontaže. Ovo se vidi golim okom, jer je domobranac osvetljen suncem po desnom obrazu a ti zraci morali su da osvetle i ustašu i četnika, međutim to nije. Četnik osvetljen je suncem koje dolazi sa desne strane i ti zraci trebali su da osvetle ustašu i domobranca. Ovo jasno pokazuje da su ove dve ličnosti naknadno stavljene pored ustaše. Na poledini slike napisano je da je slikana 1 juna 1942 u Doboju. Međutim drveće je bez lišća i zemlja pokrivena snegom, što znači da nije mogla biti slikana u junu mesecu. To je čisto tehnički.

Lice u domobranskoj uniformi jeste pešadski pukovnik Franja Simić (ili Šimić), biv. ađutant Nj. V. Kralja i dugogodišnji gardijski oficir. On je zaista stupio u Pavelićevu vojsku i bio komandant jedne domobranske jedinice u Sarajevu.

Lice četnika pretstavlja biv. majora Đokića, poznatog iz Mariborske afere u kojoj je bio osuđen na 15 godina robije i docnije pomilovan. Biv. major Đokić zajedno sa svojim sinom pobjegao je iz Sarajeva i otišao u četnike. Njegovu ženu i dve kćeri uhapsili su ustaše u Sarajevu i sve troje pobili. Kuća im je opljačkana i zatim predana na upotrebu jednom Hrvatu činovniku. Ovo je još jedan podatak sasvim siguran, koji svedoči o nemogućnosti saradnje kao što je pretstavljena na fotografiji.

2. Prema podacima kojima vojni kabinet raspolaže od đenerala Mihailovića, saradnja između njega, domobranaca i ustaša ne postoji.

3. Podaci koje je rodoljub iz Hercegovine izneo u pismima koje ste dobili iz Rima, ne podudaraju se sa podacima kojima Vojni Kabinet Pretsedništva Vlade, iz sigurnih izvora, raspolaže. Izneti podaci se potpuno slažu sa propagandom koju Pavelić sa ustašama sprovodi preko radia i preko ustaških novina. Prilazem jedan članak šefa Pavelićeve propagande Rigerera (Riegera), koji je izašao u ustaškom listu 'Spremnost' od 25 listipada 1942 godine.

4. Protivu đenerala Mihailovića i odreda jugoslovenske vojske vodi se od strane sila osovine višestruka propaganda, koja ima za cilj da đenerala Mihailovića potpuno kompromituje pred svetskom javnošću. Ta propaganda tvrdi: da đeneral Mihailović saraduje sa Nemcima, Nedićem, Italijanima i čak ustašima. Sa druge strane baš sad od strane Pavelićevih trupa, Ljotićevih i Nedićevih odreda i celokupne okupatorske snage vrši se čitava hajka po celoj Jugoslaviji a naročito u Srbiji, gde je uhapšen veliki broj pristalica đenerala Mihailovića i svakog dana streljaju se više desetina Srba.

Ovo je mnogo ubedljiviji dokaz da đeneral Mihailović vodi bezkompromisnu borbu protiv svih okupatora i narodnih izdajnika.« (AVII, k. 165a, 27/3.)

Predsjedništvo vlade je 14. I 1943. uputilo ovu instrukciju Ministarstvu vanjskih poslova:

»Molimo da se Kraljevskom poslaniku u Bernu dostavi šifrovan telegram sledeće sadržine:

,Veza vaš Pov. 1778.

Poslaniku je poznato da ustaška propaganda a delom i komunistička protura vesti o saradnji đenerala Mihailovića sa Italijanima, sa ustašama. Zatim da se samo partizani bore u Jugoslaviji i da odredi Mihailovićevi kolju nevine Hrvate. Ove vesti nije potrebno slati pa ma koja štampa pisala o tome, jer je to tendenciozno. Pov. V. K. 75. Jovanović.« (AVII, k. 163/3, 21.)

odlučio sve ih tajno poslati na drugi svijet. Dva dana prije nego je to imao izvršiti, bio je smjenjen i poslan u Slovačku u zatočeništvo. Koliko je na tome istine, neznam. Samo je sigurno, da će sa pritvorenicima sada biti postupak bolji i da ima izgleda da će mnogi biti pušteni na slobodu, među njima i zatvorene gospođe. Kada što saznam, javit ću Vam.

Moj izvjestitelj, koji se je ovih dana povratio iz Domovine, pred 10 dana lično je bio u Sarajevu, za sve se je informirao i govorio s gospođom prof. A. Martinovića.

Otpor protiv osvajača i ustaša raste stalno u cijeloj Hrvatskoj. Pune su planine ustanika, koji sebe zovu »šumarima«. Od Varaždina do Zemuna: sabotaža i nesigurnost na sve strane. Svaki gotovo dan ovdje ondje po Hrvatskoj vlakovi iskaču iz tračnica. Ustaše i osvajači drže samo gradove, a sela su sva pod vlašću i dohvatom odmetnika. Ti se zalijeću do samih gradskih predgrađa. Da bi se barem donekle zaštitili, polovicom o. mj. izdana je naredba, da se prave šančevi i utvrde oko svih hrvatskih gradova. Svaki most i svaku željezničku stanicu utvrđuju. Tako u Zagrebu oko glavnog kolodvora prave betonske šančeve i utvrde. U Dalmaciji je otpor još veći. Tako i Hrvatskom Primorju. Tamo je u nekim općinama gotovo svo muško osoblje odbjegli u šumu. Glavni motiv: otpor protiv stranih osvajača i reakcija protiv njihovih zlostavljenja.

Protiv ustanika u Hrvatskoj vode borbu ustaše i Nijemci a u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju Talijani. U Bosni partizani domaći i crnogorski drže sve krajeve između Une i Vrbasa od Bihaća do Prozora i Liječna. Liječno su ustaše zauzeli 17 oktobra o. g. a malo prije Duvno i Kupres. Sada vode akciju jedni iz Liječna, Duvna i Kupresa, a drugi iz Bihaća i Sanskom Mosta prema Grmeč planini. Sa sjevera s ustašama surađuju i Nijemci s lakim oružjem, brdskim topovima sa nešto tenkova i lakih bombardera. Cestama se probijaju do većih naselja, ali ne mogu u planine ni gorovitije predjele. U zimi će se otpornici pojačati i proširiti svoj dohvat.

A sada da Vam sa suzama pišem tragediju hrvatskoga naroda u mnogim krajevima, a napose u Hercegovini, Bosni, Dalmaciji i Hrvatskom Primorju. Osvajači, osobito ovi zapadni⁵⁷ na sve načine uništavaju naš živalj i žele da ovi krajevi opuste, koje bi oni mogli iza rata naseliti sa svojim kolonistima. Iz početka su huškali ustaše protiv Srba, a sada upotrebljavaju Srbe četnike za iskorjenjivanje Hrvata. Hrvati rodoljubi iz početka gledali su u četnicima narodne borbe i osvetnike protiv stranih zavojevača, ali su se ti sada izrodili u najokrutnije zatirače svega što je hrvatsko i katoličko. U Hercegovini i Dalmaciji četnici pod vodstvom Dobrivoja Jevđevića i Ilije Birčanina stavili se potpuno u službu Talijana i nemilo istrebljuju Hrvate, gdje god žele Talijani ili im to oni dozvole. I Talijani i oni tobože vode borbu protiv komunista, ali stvarno kolju Hrvate i redom pale hrvatska sela i kuće. Početkom augusta o. g. istočno hercegovački četnici preveženi talijanskim vojnim automobilima popalili su Kozicu i okolna sela kod Vrbovca i poklali 1008 osoba, gotovo sve nemoćne žene i djecu, koja nijesu mogla pobjeći u gore. Na 25 septembra o. g. Talijani su razoružali sve Hrvate u Donjoj Hercegovini i do pet sati četnici su počeli paliti hrvatska sela u stolačkom i ljubinjском srezu. Za tri dana spalili su 5000 kuća i poklali oko 600 osoba. Sreća je da svi mjesni Hrvati nijesu bili predali oružje pa su mogli za neko vrijeme

⁵⁷ Misli se na Talijane.

zaštićivati narod, koji je listom bježao prema Mostaru i Čapljini. Od 25 do 30 septembra pobjeglo je preko Neretve oko 15.000 Hrvata koji su preterali oko 50.000 sitne stoke i oko 2000 krupne. Toliko je oko prilike ostalo u starim krajevima ali je to sada zaplenjeno od četnika. Sav taj bijedni narod sada skapava od gladi po zapadnim selima, koja sama nemaju hrane ni za ljude ni za stoku, jer je ove godine bila velika suša kroz pet mjeseci.

Od 2 do 17 oktobra o. g. nastradale su Široko briješke planine i Rama. Talijani su prevezli istočno hercegovačke četnike u Gorance i Drežnicu i odavle ih uputili protiv »partizana« u planine. Na 6 oktobra o. g. Talijani su dali vatrenom raketom četnicima znak da počnu sa svojim »operacijama« i za dva sata planule su naše planine. U Drežnici su četnici ubili 142 osobe i zapalili kuće, među njima i katoličku crkvu i župski stan. U Rakitnu su ubili 36 osoba, zapalili 63 kuće i silovali 32 žene, među njima čak i djecu. Zatim su prošli planinama Šćita, Rame i Prozora. Sve su kuće popalili i hrvatski narod poklali, što su po selima uhvatili. Zaklali su brata dra Jeličića a od bliže rodbine dra Eduarda Žilića, ubili su 52 osobe, samo su se četiri muškarca spasila s bjegom u šumu. Tako je i sa drugim obiteljima. Računa se da je u Rami i Prozoru poginulo više tisuća Hrvata.

Polovicom septembra o. g. četnici su uništili Omišku krajinu, popalili sela, crkve i ubili tako vele 10 svećenika. Od 2 do 4 oktobra popalili su Dugo Polje kod Splita, 261 kuću i poklali sve Hrvate, koji nisu na vrijeme pobjegli. Polovicom oktobra o. g. započeli su »čišćenje« hrvatskih sela u Hrvatskom Primorju. O tom Vam šaljem jadikovku jednog Vašega prijatelja iz Zagreba. Pismo je od 22 oktobra i glasi:

»Četnici u službi i plaćeni od Talijana (dnevno 100 do 150 lira) pod zaštitom i vodstvom talijanske vojske a za njihov račun pale sela i kolju naš mirni svijet, ni čemu kriv ni da bi koga provocirao. Tako su stradala sela oko Omiša, Klisa, Splita, u Zagori, a sad će i u Gorskom Kotaru, kamo su na naše šumare — ustanike protiv talijanskih vlasti — Talijani poslali oko 900 oboružanih Srba, da kolju taj svijet i pale sela. Situacija je više nego očajna — a očajnijom je još čini i ta činjenica što i oni u Londonu mukom prelaze preko patnja, borbi i stradanja Hrvata — i ako za to svi znaju, pa svijet ovdje zaključuje da i Hrvati doprinose svoj udio u općoj stvari. Treba da bude samo slava Srbima, koji s jedne strane miruju, a s druge strane kolju one Hrvate, koji su već sada doprinjeli neizmjerne žrtve u borbi s Talijanima. Ako se više na ustaše — jednaku, čak i goru osudu zaslužuju oni Srbi, koji za račun Talijana istrebljuju Hrvate na obalama Jadrana. Ovdje je na London takvo ogorčenje, da i najuporniji Jugoslaveni počinju rezonirati: Srbi nikada do pameti — s njima se ne može. Svi se bune radi neobjektivnosti onih u Londonu. Ovo držanje onih u Londonu, ovo prešućivanje žrtava Hrvata, ovo neopravdano uveličavanje Srba — čini jako slab izgled našoj budućoj stvari. Sve bi to treba javiti Juri.«⁵⁸

U ovom uništavanju Hrvata četnici ne prave razlike između Hrvata ustaša i rodoljuba: sve nište, zove li se samo Hrvat. U Stocu su najjadnije nastradali Mačekovci i svi Hrvati koji su prošle godine zaštićivali i spasavali Srbe, kad su ih ustaše po naredbi neprijatelja progonili i ubijali. Ovi, misleći da su time stekli prijatelje među Srbima i da će biti pošteđeni, ostali su kod svojih kuća, ali su i oni i njihove obitelji bili jednako poklani kao i

---

⁵⁸ Šuteju.

najzagriženiji ustaše. Nikome se nije praštalo: ni žensku, ni mladu ni staru, ni Mačekovcu ni kome drugome, ako se je samo zvao Hrvat i bio katolik. U južno istočnoj Hercegovini sve su katoličke crkve popaljene osim u Stocu i Trebinju, gdje ustaše imaju svoje posade i vlast.

Bezuvjetno je nužno, da Kralj[evska] vlada hitno preko radija i drugim putevima naredi četnicima, da obustave klanje i tamanjenje Hrvata. Neka se ne dadu izrabljivati od zajedničkih neprijatelja, od kojih jedni huškaju Hrvate na Srbe, a drugi Srbe na Hrvate. Četnici neka brane srpska sela i svoje kuće, a ne da se između sebe zatiru i uništavaju.

Radite hitno i odlučno. To od Vas očekuju i traže svi rodoljubivi Hrvati.

U ovom smislu sam pisao i gosp. ministru dr. Ninčiću kome sam poslao najnovije vijesti o njegovoj kćerci.

Pozdravite g. dr. Martinovića i gg. Vaše kolege u Ministarstvu i sve tamo poznate. Vas napose pozdravlja i prenosi Vam tajtoplije pozdrave od Vašega sina Zdravka.

Odani Vam prijatelj M. rodoljub Hercegovac.

9

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA M. KREKU, 9. XI 1942.⁵⁹

O mučeničkoj smrti blag. Bana Dra Marka Natlačena⁶⁰ ste izvješteni. Na 13 okt. oko 9 sati u jutro ubio ga je u njegovoj kući poznati komunist, koji se prikazao i bio obučen kao kapelan. Ubici do sada nije nađen trag.

I o drugim prilikama mislim da ste izvješćeni. Mnogo treba žaliti da se Slovenci između sebe istrebljuju. Tako i Hrvati i Srbi. Pritisak osvajača bio je ljetos strašan, ali je sada, od proslave 20-god. Fašizma popustio. Prehrana je teška, ali se još nekako izlazi na kraj.

Prema sporazumu Hrv. Vlade i Rajha, Nijemci će se iseliti iz Bosne i mnogih drugih krajeva hrvatskih.⁶¹ Preseljavanje iz Bosne već se vrši. Čujem da će Hrvatska Vlada na njihova naselja naseliti Slovence, koji su prošle godine bili preseljeni iz Štajerske i Kranjske u te krajeve. Računaju da ih ima oko 30.000 duša.

---

⁵⁹ Prijepis izvještaja u ostavštini I. Jukića i R. Bićanića. U zaglavlju oba primjerka stoji: »Izveštaj dostavljen potpredsjedniku Kr. vlade Dr Mihi Kreku za Kr. Jugoslavensku vladu u Londonu putem Rima de data 9 XI 1942. od osobe koja je vrlo dobro informirana o unutrašnjoj situaciji Jugoslavije.« Na primjerku u Jukićevoj ostavštini naknadno rukopisom dodano: »Mandićev.« U PRO, FO 536, f 6/3144 nalazi se prijepis tog izvještaja, u prijevodu na engleski,

Uz spomenuto zaglavlje naknadno rukopisom dodano (vjerojatno R. Rendel): »*Confidential*. Letter from Dr Dominic Mandić to M. Krek. Communicated by Dr Krnjević.« Na jednom primjerku prijepisa na engleski, koji se nalazi u Jukićevoj ostavštini, Jukić je rukopisom dodao: »To be returned to Mr. Jukić«, iz čega bi se moglo razumjeti da je i Jukić taj izvještaj dao nekom od Britanaca.

⁶⁰ Marko Natlačen, do travnja 1941. bio je ban Dravske banovine, u travanjском ratu 1941. osnovao je Narodni svet u Ljubljani, kolaborirao je s talijanskim okupacijskim vlastima, bio je jedan od osnivača antikomunističkih oružanih formacija u Sloveniji.

⁶¹ Misli se na njemačku nacionalnu manjinu.

U Hrvatskoj su prilike veoma žalosne. Od Pavelića i ustaša hrvatski se narod svakim danom sve više udaljuje. Ozbiljni ljudi, dobri poznavaoци narodne duše, vele da danas Pavelić nema uza se ni 10% Hrvata. Ogromna većina naroda: svećenstva, građanstva i seljačkog svijeta stoji uz Dra Mačeka za zajedničku državu Hrvata, Srba i Slovenaca. Naravno za državu, u kojoj će biti slobodni i ravnopravni, i u kojoj će biti poštovan i državni individualitet Hrvatske. Većina želi i očekuje demokratsku jugoslovensku konferenciju.

Raspoloženje hrvatskog naroda prema Paveliću očituje se u sve većem broju Hrvata, koji se odmeću u planine i bore protiv osvajača i njihovih služnika. Odmetnika ima po svim hrvatskim krajevima od Slovenije do Zemunna i od Drave do Jadranskog mora. Osobito je strašna mržnja i borba Hrvata protiv ovdašnjih »prijatelja« Talijana. Talijani to svojim metodama i postupkom izazivaju i zaslužuju. (Žaliti je samo, da se odmetnutim Hrvatima, nameću u šumama za vođe komuniste. Nijesu svi, pa ni većina odmetnutih Hrvata komuniste, ali se ovi nametnu za vođe, jer su dobro organizovani i nametljivi).

Srbi su se u Hrvatskoj podijelili u četnike i komuniste (partizane). Prvi su proljetos napravili sporazum sa Talijanima i Hrvatima i povratili se kućama. Drugi su nastavili borbu i od ljetos su ih pojačali prebjegli komuniste iz Crne Gore te Hrvati, koji su se počeli odmetati u šume. U zadnje vrijeme četnici su se potpuno dali u ruke Talijanima. Ovi ih oružaju, hrane i zaštićuju, a četnici provode »čišćenje« gdje Talijani žele ili im dopuste. Prema izjavama Tal[ijana] oni upotrebljuju četnike za trijebljenje partizana, ali zapravo, što treba mnogo žaliti, četnici ne idu u planine protiv partizana, nego nemilosrdno uništavaju hrvatska sela, odakle se koji Hrvat odmetnuo u šumu, ili se gdje pojavio koji partizan. Četnici redom pale hrvatska sela, nemilosrdno ubijaju, kogagod nađu, u selima muško i žensko, mlado i staro. Tako su od 25—30 sept. o. g. spalili oko 5.000 kuća u Stolačkom i Ljubinjnskom srezu, a od 6—17 okt. o. g. planine između Vrana i Čvrsnice te Ramu i Prozor. U tim krajevima su zaklali oko 1500—2000 Hrvata i Muslimana.

Poduzmite sve u Kr. Vladi, da se ovo međusobno satiranje Slovenaca partizana i nacionalista; Srba partizana i četnika, Srba nacionalista u Srbiji i četnika; Srba i Hrvata raznog imena i struja, jednom obustavi. Djelajte preko radija i drugim putevima. Ukoliko je potrebno, neka i Moskva djeluje na partizane. Naredite četnicima da se otresu Tal[ijana], a napose da ne uništavaju mirnih Hrvata i njihovih sela. U tom pogledu valja dati gosp. Min[istru] Mihajloviću stroge i potanke upute, jer izgleda da i on odobrava pokolj Hrvata sa strane četnika, koji stoje u službi Tal[ijana]. Dobro obaviješteni ljudi javljaju mi, da je gosp. Mih[ailović] bio u planinama u blizini Sarajeva i upravljao »operacijama«, kada su početkom oktobra o. g. četnici pravili pokolj hrvatskog pučanstva u Rami i Prozoru.⁶²

---

⁶² Bilježići razgovor s Krnjevićem, Jukić je u devnik 12. XII 1942. zapisao Krnjevićevu informaciju: »Gaži [Stjepan] preko nekog Čeha iz Zeneve javlja da su Mihajlovićeve jedinice u Hercegovini, Dalmaciji i Hrv. Primorju u sastavu talijanske vojske i da istrebljuju Hrvate.« Jukić zatim bilježi: »Tad mi reče, kako fra Dominik Mandić kao pučkašu pisao Kreku da Draža bio kod Sarajeva i odatle dirigirao akcije, kad su četnici u Rami i Prozoru klali Hrvate i Muslimane. On [Krnjević] rekao Kreku da to pošalje glavnim ministrima. Tad mi ispriopovijedao kaku poruku poslao preko Rudice [Bićanića] — Ennalsa

Nadajmo se da će brzo svršiti strahovita stradanja i pokolji naroda u našoj nesretnoj Domovini. Kr[aljevska] Vlada trebala bi sve poduzeti, da se u času sloma ne dogode još veća zla, nego se sada događaju. Pojedini članovi Vlade morali bi se primaknuti našoj Domovini i pripremiti posebne čete i ljude u Sjevornoj Americi,⁶³ koji bi u danom času bili prebačeni avionima u Domovinu, da preuzmu vlast i spriječe međusobni pokolj i obračunavanje između Srba i Hrvata, te Slovenaca između sebe. Za slovenske krajeve neka to budu Slovenci za hrvatske Hrvati, a za srpske Srbi. Osim izbjeglih činovnika i časnika za to bi valjalo pridobiti i upotrebiti naše iseljenike iz Amerike. Ovi bi bili najbolje primljeni i bilo bi protiv njih najmanje otpora sa strane ustaša Hrvata.

Izvolite izporučiti moj poklon i poštovanje Nj. Vel. Kralju, pozdrav i poštovanje gosp. Pretsjedniku Kr. Vlade i svim članovima Min[istarskog] Savjeta. Vas prijateljski pozdravlja i poštuje Vaš

Dr. M - ć, rodoljub Hercegovac.

[John A. F. Ennals, službenik u Foreign Officeu. Jukić je s Ennalsom bio u čestim dodirima] za Schmidichena, Švajcarca, koji ide u Hrvatsku: 1) nek se ne obziru na radio London, jer 2) da se ovdje zna za položaj i kontribuciju Hrvata savezničkoj strani — držanje Dr. Mačka i seljački otpor i 3) da se sprema da prime vlast (oni H. S. S.-ovci) i da će saveznici pomoći poslije. Tu poruku treba poslati: Košutiću ili Bariši [Smoljanu] ili [Ljudevitu] Tomašiću koji je po Ennalsovim izvještajima negdje u Ivančici, samo je lijevičarski raspoložen — rekao je [Ennals]. Na to je Đuka [Krnjević] odgovorio: 'Londoni radio ga je otjerao tamo, ali to ne smeta.' Vjerojatno se radi o ovoj poruci, od 11. XII 1942:

»Dr Krnjević šalje slijedeću poruku ing. A. K[ošutiću], L[uji] — Ljudevitu T[omašiću], T[omi] J[ančikoviću], B[ariši] S[moljanu]:

»1. Budućnost hrvatskog naroda je osigurana uslijed odlučnog držanja dra Mačka i neprekidnog sve većeg otpora hrvatskog naroda, a naročito seljaštva.

2. Bilo bi krivo suditi službenu englesku politiku prema Hrvatima prema emisijama londonskog radija. U mjerodavnim engleskim krugovima je situacija u Hrvatskoj dobro poznata kao i otpor i žrtve hrvatskoga naroda, i ocijenjena prema svojoj jakosti.

3. Potrebno je uspostaviti redovitu neposrednu vezu sa vođama HSS i Krnjevićem kao i direktnu suradnju između hrvatskoga otpora kod kuće i anglo-američkim snagama. Krnjević će skoro poslati vlastoručno napisanu poruku.

4. Nastavite s povećanim aktivnim otporom. Spremite sve u Hrvatskoj za sveopći ustanak u pravome času, tako da HSS može preuzeti potpunu vlast nad hrvatskim zemljama i doprinijeti maksimum suradnje hrvatskoga naroda stvari naših velikih saveznika.« (Dokument se nalazi u ostavštini I. Jukića, primjerak pisan rukom i na stroju, na hrvatskom i u prijevodu na engleski).

5. Po vijestima, koje primamo vidimo, da mnogi nasjedaju neprijateljskoj propagandi, i najveća im je briga, što će biti poslije rata, pa nasjedaju raznim glasinama. U tome pogledu je stvar jasna: Oni pojedinci, koji počinjavaju zlodjela i oni, koji su odgovorni za njih biti će najstrože kažnjeni. Postavlja se princip, da će svaki narod sam suditi i kažnjavati svoje krivce, i mi ćemo obračunati s našima.

Srdačno i mnogo Vas pozdravlja i moli za potvrdu primitka pisma

Vaš«

Dokument se nalazi u ostavštini I. Jukića, jedan primjerak pisan rukopisom i drugi strojem. Jukić je na primjerku pisanom strojem dodao (vjerojatno znatno kasnije): »(Sigurno Bičanić).«

⁶³ U primjerku izvještaja na engleskom iznad riječi Americi dodano rukopisom: Africi. U drugim primjercima stoji Americi.

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA M. MARTINOVIĆU, 11. XI 1942.⁶⁴

Dragi Milane,

Prehranbene prilike u Hrvatskoj su veoma teške: bila duga suša oko 5 mjeseci, a usto seljaci u žitorodnim krajevima bojkotuju ustašku državu, u redu ne siju i ne obrađuju zemlju. Bijeda se pojačava gotovo potpunom dezorganizacijom komunikacionih i prevoznih sredstava uslijed akcije partizana i odmetničkih hrvatskih rodoljuba. Ne prođe nigda gotovo dva dana a da ovdje ondje željeznica ne iskoči iz tračnica ili ne ode u zrak. Na više mjesta komuniste i drugi saboteri pale zalihe žita. Tako je početkom oktobra zapaljeno kod Našica 105 vagona žita, a kod Bjelovara 30 vagona. Najgore strada Zagorska Dalmacija radi prehrane, ili neprestano čine procesije željeznicom u Hrvatsku i Slavoniju i natrag: po jednu dvije vreće žita kupe ili zarade i nose lično kući. Kada to pojedju, ponovo na put, ukoliko partizani ne prekinu ili ne ugroze saobraćaj. Država nije u stanju da organizira sa-

---

Još ranije, 9. X 1942., poslana je ova poruka:

»Dragi moj K[ošutiću?!]

Hvala Vam mnogo na Vašem pismu i pozdravu. Veoma me veseli Vaš stav i odlučnost za pravu stvar. Nisam mogao u Vaš stav ni sumnjati jer se vrlo dobro sjećam naših razgovora i Vaše aktivnosti kod kuće. Usprkos svih teškoća i kušnja Vaše držanje je na staroj pravoj liniji.

Bilo bi mi vrlo drago, da poblizhe javite, kako su moji bivši prijatelji i suradnici. Nikići [N. Jasinski], ako možete javite, da bude veoma miran, i neka se pazi. Neke marljivo radi i prati sve, i neka izgrađuje program i bira ljude. Biti će nam prijeko potrebni pravi ljudi i stručnjaci.

Molim Vas, da nam redovito šaljete izvještaje o situaciji političkoj i ekonomskoj, o stanju otpora u narodu. Zanima nas sve. Vi i sami znate, što će biti najinteresantnije. Aktivni otpor naroda, pasivni otpor sabotaže, štrajkovi itd., držanje i stanje dra Mačka i prvaka, odnosi prema Srbima i Slovencima, politika Nijemaca i Talijana, Quislingi Pavelić i Nedić i njihova bagaža. Osobito raspoloženje vojske i činovničkoga aparata.

S naše strane molim Vas, da pošaljete našima ove poruke dra Krnjevića, koje se odnose na sve kod kuće:

1. Otpor, koji pruža hrvatski narod neprijatelju, Nijemcima i Talijanima, kao i Paveliću Quislingu, poznat je u svijetu kod mjerodavnih ljudi. Osobito se znade za odlučno držanje predsjednika dra Mačka, za zeleni kadar i za stradanja našega naroda u krajevima, koji su okupirani od Talijana ili od njih anektirani. To je veliki doprinos našoj borbi i žrtve nisu uzaludne. Javite nam o tome što više pojedinosti.

2. O našem poslijeratnom položaju odlučit će volja hrvatskoga naroda u domovini, na čelu s drom Mačkom. To je princip, na kojem će se rješavati sva pitanja, po svemu što vidimo i iz službenih i iz neslužbenih izjava. To je temeljno načelo, kombinirano s potrebama naroda zbog ekonomske obnove i u suglasju sa stvaranjem većih zajednica u centralnoj Evropi.

3. Sada je najvažnije, da doprinesemo što više pobjedi naših saveznika i u tome pogledu potrebna je suradnja svih snaga otpora, koje su voljne da s nama surađuju.

Na koncu rata vaša je glavna zadaća, da spriječite nemire i nepoželjno stvaranje faktičnih stanja, tako dugo, dok ne dođu savezničke vojske, koje će okupirati Hrvatsku i čitavo područje Jugoslavije, kao prijateljske trupe.

⁶⁴ Izvještaj se nalazi u ostavštini R. Bičanića, prijepis, na hrvatskom i engleskom. Datiran je u Rimu. Bilježeći susret sa Šutejom, Jukić je 7. XII 1942. zapisao: »Dao mi pismo Juretićevo i Martinoviću od M[andića] od 11. 11. 42.« Sutradao je zapisao: »Odnio Juri pisma natrag.«

kupljanje žita i otpremu u pasivne krajeve. Da nije privatnoga rada i privatne dopreme žita, sve bi pomrlo od gladi. Ali i ovako će narod mnogo stradati osobito od zime, kada zavlada led i kada odmetnici poremete saobraćaj preko Bosne, koji jedino još nekako funkcioniraju.

Kako sam i Vama i gosp. Min[istru]⁶⁵ već prije pisao, političke prilike u Hrvatskoj raščišćuju se i sve više dolazi do izraza da je ustaški pokret Hrvatima nametnut od neprijatelja. Hrvati ne stoje uz Pavelića. Ni 2% nema uvjerenih ustaša. Ogromna većina Hrvata je protiv Pavelića i njegova režima, koji je nastao i drži se samo bajonetama osvajača. 98% Hrvata žele i hoće staru državu Jugoslaviju, naravno u kojoj bi bila puna sloboda, ravnopravnost i priznanje hrvatskoga imena i državnosti. Svi ovi Hrvati osuđuju zločinstva i nasilja, koja je ustaški režim učinio protiv Srba i Židova od početka svoga opstanka pa do danas pod utjecajem i tajnim usmenim naredbama svojih sjevernih gospodara. Hrvatski narod kao takav ne mrzi Srbe, nego hoće s njima bratsku saradnju i zajedničku slobodnu demokratsku državu.

Ovo raspoloženje Hrvata prema ustaškom režimu očituje se u zadnje vrijeme i vidno: u izbjegavanju novačenja i odlaska na rad u Njemačku, u raznim oblicima sabotaže, u bježanju u šume. Danas u cijeloj Jugoslaviji ima najviše Hrvata u šumama: više nego Srba i Slovenaca, a najviše u Hrvatskom Primorju i Dalmaciji. Redovito su im se za vođe nametnuli komuniste, ali velika većina odbjeglih nijesu komuniste i ne postupaju po njihovim metodama.⁶⁶

Jedno je ipak što mene i sve iskrene rodoljube Hrvate žalosti i zabrinjuje a to je najnoviji postupak Srba »četnika« prema Hrvatima bez razlike na njihovo držanje i političko uvjerenje. Kao što su ispočetka Nijemci izrabljivali ustaše protiv Srba, tako sada i još gore izrabljuju Talijanci Srbe četnike protiv Hrvata. Jaz koji je nastao već iz početka između Hrvata i Talijanaca radi Dalmacije svakim se danom produbljuje i zaoštrava. Svoj otpor protiv osvajača T[alijana] danas ni ustaše ne kriju, a da ne govorim o drugim rodoljubivim Hrvatima. Da bi paralisali akciju Hrvata protiv svojih težnja u Dalmaciji, Talijani su prihvatili Srbe: njih privlače sebi, favoriziraju i guraju u borbu protiv Hrvata. O Uskrsu uspjeli su da pridobiju za se narodnu četničku organizaciju u Crnoj Gori, Istočnoj Hercegovini i Dalmaciji. Četnici u ovim krajevima ne samo da su iz nužde napravili neki modus vivendi s Talijanima, što bi se moglo nekako u ovim prilikama razumjeti nego su se stavili u službu tuđina sa

⁶⁵ Odnosi se na Šuteja.

⁶⁶ Kod Mandića je (a bio je to slučaj i s nekim drugim informatorima iz zemlje) prisutna tendencija da ustanike dijeli na dva dijela, one pod utjecajem komunista i one pod utjecajem HSS. Pod utjecajem takvih, i drugih, informacija, kod nekih britanskih službi stvoren je sud o postojanju »hrvatskih gerilaca i komunističkih partizana«. Na toj formuli oni su neko vrijeme pokušavali graditi svoju politiku podrške snagama otpora u Hrvatskoj. (Usp. Lj. Boban, Britanija, Hrvatska i Hrvatska seljačka stranka 1939—1941., Časopis za suvremenu povijest III/1980; Lj. Boban, Iz britanske politike prema Hrvatskoj seljačkoj stranci potkraj 1943. i početkom 1944. godine, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 10, Zagreb 1980; usp. i dok. br. 16 i 17; u tom smislu bit će i više drugih informacija u spomenutoj zbirci dokumenata.)

svom dušom nemilosrdno istrebljujući Hrvate da bi na taj način Talijani napravili prazno polje za njihovu kolonizaciju nakon rata. Tako su se sami talijanski oficiri izrazili u povjerljivom razgovoru sa nekim rodoljubima. Pod vodstvom Talijana četnici su do sada palili krajeve i poubijali sve Hrvate katolike, koje su u tim krajevima uhvatili: muško i žensko, mlado i staro, bez razlike da li pristaju uz ustaše ili su za suradnju sa Srbima i zajedničku jugoslavensku državu. Istočnohercegovački četnici, kojima zapovijeda B. Jevđević, do sada su učinili ova nasilja nad Hrvatima: početkom augusta o. g. popalili su Kozicu i okolna sela u Vrgorskoj krajini i poubijali 1.008 osoba, većinom nejake djece i žena. Od 25. do 30. septembra sve su hrvatske kuće u stolačkom i ljubinjnskom srezu spalili, računa se 5.000 kuća nastanbenih i gospodarskih, i poubijali oko 600 osoba, koje nijesu mogle na vrijeme izbjeći pokolju. Spalili su i obeščastili katoličke crkve u Donjem i Gornjem Hrasnu, Prenj-Dubravama, Rotimlji i Klepcima. Ubili su župnike: Don Vidu Puticu, Don Antu Bakulu, Don Iliju Tomasa. Od 6. do 17. oktobra o. g. popalili su planine između Čvrstnice i Vrana, te Ramu i Prozor. Pišu mi, da su tamo poklali 1.500 do 2.000 Hrvata i Muslimana. Tačni broj još se ne zna. Dalmatinski četnici poharali su omišku krajinu polovicom septembra o. g. Osobito su kako mi pišu stradale Gata i Tugari. U samim Gatima poklali su 75 osoba. Od 2. do 4. oktobra poharali su Dugo Polje kod Splita: kuće popalili i mirni narod poklali. Pišu mi, da je popaljeno u tom i okolnim selima 261 kuća i poubijano više stotina Hrvata. Dok su četnici tu svoju okrutnu rabotu vršili po Dugom Polju, pjevali su: Oj Hrvati mi ćemo vas klati, dok se Pero iz Londona vrati. Malo kasnije, polovicom oktobra, Talijani su doveli u Hrvatsko Primorje 900 četnika, koji su strašno popalili ona hrvatska sela iz kojih su rodoljubi pobjegli u šume pred tal[ijanskim] zulumima.

Zvjerstva, koja su četnici počinili nad nedužnim hrvatskim pučanstvom u navedenim krajevima, prema opisu očevidaca, strašna su i nečuvena. Redom su obeščasćivali ženske, pa i djecu od šest godina. Sjekli su ih žive. Rezali im uši i nos, kopali oči, trgali donje dijelove tijela. Žive su ih pekli ili spaljivali svezane u vlastitim kućama. Nijesu pravili razlike između stara i mlada, između muška i ženska, između pristaša Pavelićevih i Mačekovih: pitali su samo, je li Hrvat katolik, i ako je, nemilosrdno su ga mučili i ubijali.

Za ova zlodjela nad Hrvatima najviše krive B. Jevđevića i I. Birčani-
na, vođe istočnohercegovačkih četnika, te popa Urukala i Niku Novakovića, koji su se potpuno stavili u ruke Tal[ijana] i među četnicima šire mržnju na Hrvate u borbi protiv njih bez razlike uvjerenja i krivnje.

Ovaj najnoviji postupak četnika prema nedužnom hrvatskom pučanstvu i mene i sve rodoljube Hrvate veoma je ožalostio i zabrinuo. Svak se pita, što će biti na koncu rata i kada dođe nova država ako se sada ovako s Hrvatima postupa?

Nužno je da Kr. Vlada iz Londona ovo javno osudi, i da preko radija i drugim svojim putevima i vezama dadne strogi nalog četnicima, da prestanu s uništavanjem hrvatskih sela i hrvatskog pučanstva. Ako neće da se bore s Hrvatima protiv Talijana, neka barem ne smetaju njihovu akciju protiv tuđina.

Trebalo bi narediti četnicima, da obustave borbu i protiv partizana. Ovima se mora priznati, da se velikom požrtvovnošću bore protiv tuđinskim zavojevačima, i da daleko manje nasilja čine, nego četnici. Po Hrvatskom Primorju i po cijeloj Savskoj Banovini partizani sa pučanstvom postupaju dosta dobro i ne ubijaju mirne ljude. Ukoliko me izvješćuju, ne čine nasilja ni svećenicima, niti ih smetaju u vršenju vjerskih dužnosti. Jedino komuniste Srbi u Bosni ovdje ondje napadnu hrvatsko mirno pučanstvo i ubijaju po kojega Hrvata katolika i svećenika. Ali daleko manje i s manje okrutnosti nego četnici. Pozivajte često radio i naredite svima i Hrvatima i Srbima i Slovencima —, rodoljubima nacionalistima i partizanima, da obustave borbu između sebe i da se svi ujedine u rodoljubnoj borbi protiv nasilnih osvajača tuđina. Sada između sebe neka se ne obračunavaju. Kada svrši rat i dođu redovite državne vlasti tada neka se sve ispita i istraži. Tko bude uistinu kriv, neka podnese pravednu kaznu za svoja nedjela i zločine koje je počinio protiv pravde i bratske ljubavi.

Molim Vas na koncu da izručite moj pozdrav i poštovanje g. Ministru Šuteju i svim rodoljubima u inozemstvu. Vas prijateljski pozdravlja

Vaš
M. rodoljub Hercegovac.

11

PISMO J. KRNJEVIĆA G. RENDELU, 6. XII 1942.⁶⁷

Dragi g. Rendel,

Nedavno su u London prispjele zabrinjavajuće vijesti koje se tiču najnovijih događaja u jugo-zapadnoj Jugoslaviji, zapadnoj Hercegovini, jugo-zapadnoj Bosni i Dalmaciji, i zapadnoj Jugoslaviji, hrvatskoj obali i u krajevima između Rijeke i Karlovca.

U gore spomenutim krajevima postoji otvorena suradnja između četnika — regrutiranih u najvećoj mjeri u jugo-istočnim dijelovima Jugoslavije, i talijanskih okupacijskih snaga.

U čisto hrvatskim selima u ovim krajevima, čiji su stanovnici bili razoružani od Talijana, četnici su izvršili strašne zločine.

Radi ilustracije ove činjenice dozvolite da priložim potpun prijevod pisma primljenog nekoliko dana ranije.⁶⁸ Autor ovog izvještaja je dr Dominik Mandić, jedan od pet glavara Franjevačkog reda sa sjedištem u Vatikanu. Da bi se jasno spoznala ozbiljnost problema možda bi uputno bilo obratiti se njemu neposredno, preko Britanske ambasade pri Svetoj Stolici.

Ja posjedujem još tri pisma koja se bave istim pitanjem i kad relevantni dijeleovi budu bili prevedeni na engleski, saopćit ću Vam ih.

Veoma iskreno Vaš,
J. Krnjević.

⁶⁷ Prijepis pisma, na engleskom, u PRO, FO 371, f 33474. Georg Rendel bio je tada britanski poslanik kod Jugoslavenske vlade.

⁶⁸ Usp. dok. br. 8.

PISMO G. RENDELA D. HOWARDU, 8. XII 1942.⁶⁹

Moj dragi Douglas,

Prilažem kopiju Krnjevićeva pisma⁷⁰ zajedno s njegovim prilogom, što je dugačko pismo Šuteju od dr Dominika Mandića, franjevca, o kome smo prije čuli. Suština pisma je da Mihailovićeve snage u Hercegovini i Dalmaciji sada provode, u savezu s Talijanima, kampanju istrebljenja protiv nevinih Hrvata, koji nisu ustaše.

Krajnje je teško utvrditi istinu o svemu tome i po svoj prilici je samo mali dio od onog što dr Mandić kaže istina, ali ja se bojim da su bez sumnje Nijemci i Talijani uzajamno uspjeli veoma djelotvorno u huškanju svih ovih ljudi jednih protiv drugih.

Jukić,⁷¹ koga sam susreo danas poslije podne, ukazao je na ovaj problem i kazao da se boji kako je situacija veoma ozbiljna. Rekao sam mu da ima dosta ljudi koji su zainteresirani za to da nas uvjere da Mihailović surađuje s quislinzima i Talijanima. Njihov je cilj općenito da nas potiču da podupiremo komunističke partizane i ja se veoma bojim da, ako Hrvati sada prihvate istu liniju o Mihailoviću, oni bi mogli ustanoviti da samo pomažu komuniste, što ja smatram da je teško njihova namjera. Situacija je veoma delikatna i mislim da Hrvati trebaju biti veoma oprezni što o otome govore i rade.

Jukić je izjavio da se slaže i kazao je da su se Hrvati namjerno uzdržavali od davanja bilo kakvog publiciteta informacijama koje oni sada primaju. U isto vrijeme oni ne mogu a da zbog toga ne budu uznemireni. Dodao je da slijede dva daljnja dokumenta — nema sumnje nešto od toga odnosi se na završni paragraf Krnjevićeva pisma — i da bi on i Krnjević željeli zatim cijelo pitanje raspraviti sa mnom.

Prilažem dodatnu kopiju ovo pisma i njegov prilog u slučaju da želite poslati S. O. E.,⁷² koja je, mislim, zapravo još bliže zainteresirana.

Uvijek Vaš,
Georg Rendel.

PISMO G. RENDELA D. HOWARDU, 11. XII 1942.⁷³

Moj dragi Douglas,

U vezi s mojim pismom S. O. 464 od 8. prosinca o optužbama primljenim od Krnjevića i Mandića protiv četničkih snaga u jugo-istočnoj Jugoslaviji, pišem kako bih rekao da možda trebam s tim u vezi skrenuti pažnju

⁶⁹ PRO, FO 371, f 33474, S. O. 464, R 8540. Douglas Howard bio je tada načelnik Južnog odjeljenja Foreign Officea.

⁷⁰ Usp. dok. br. 11.

⁷¹ Ilija.

⁷² Special Operations Executive — Uprava za specijalne operacije.

⁷³ PRO, FO 371, f 33474, S. O. 466, R 5589.

na paragraf 5 telegrama od 22 studenog od S. O. E. oficira za vezu s Mihailovićem (uključen u Pearsonovo⁷⁴ pismo JA/JU/1622 od 3. prosinca) koji vrlo odlučno tvrdi da nema dokaza da je Mihailović ikada bio u vezi s Talijanima ili Nijemcima.

S druge strane, doznao sam iz paragrafa 5 iz drugog telegrama od 23 studenog, uključenog u Pearsonovo pismo, da ima stanovit broj quislinških četničkih organizacija, od kojih neke možda rade protiv Mihailovića. Možda ovo može pružiti neko objašnjenje za optužbe navedene od Mandića.

Bio bih zainteresiran da jedamput imam Vaše poglede o ovom pitanju.

Uvijek Vaš,
Georg Rendel.

14

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA M. NINČIĆU, 14. XII. 1942.⁷⁵

Vrlo poštovanji gosp. Ministre,

Kako sam Vam javio u pismu od 28/X o. g. Vaša je gđa kćerka dobro i zdravo. I dijete je zdravo. Da izbjegne mostarsku vrućinu, a i radi prehrane, ljetos se preselila u Gradačac u bosanskoj Posavini. Tamo je i sigurnije, jer je Posavina razmjerno najmirnija u cijeloj Bosni. Podržaje veze s mojim prijateljima u Mostaru, koji mi javljaju, da je zdravo i da je primila poslani novac. Ne mojte se previše za nju brinuti: radi Vas staraju se za nju razni prijatelji. I ja o njoj vodim računa preko mojih prijatelja i veza u B[osni] i H[ercegovini]. Očekujemo ovdje svakim danom, da će uspjeti koraci, da se doprati u Rim, i ako Bog dadne sreće dalje do Vašeg roditeljskog zagrljaja.

U zadnje vrijeme imao sam prigodu da lično govorim s više dobro informiranih lica iz raznih krajeva naše drage Domovine, pa Vam saopćujem glavne vijesti. Znam da Vas mnogo zanima.

U Srbiji vlada već dulje vremena potpuno zatišje. Nakon jakog otpora protiv osvajača u prošloj godini, osobito u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, nastupio je umor i mir. Partizana u Srbiji nema. Ni četnika, osim malih grupa ovdje ondje, najviše oko gornje Drine, u Novom Pazaru. Vlada još uvijek teror protiv najmanjeg otpora i pobune. U Beogradu prehrana veoma slaba i skupa. Radi terora i prehrane mnogo svijeta iselilo se u unutrašnjost Srbije. Po selima je prehrana bolja, ali moraju mnogo davati osvajačima. U pogledu političkom ovako je jednom mome prijatelju načelnik Ministarstva saobraćaja Živković karakterizirao Srbiju, napose beogradsku inteligenciju: mali dio za Veliku Srbiju, mlađa inteligencija za komunizam, srednja i starija inteligencija, a ta čini veliku većinu, za Jugoslaviju. Od

⁷⁴ Službenik S. O. E.

⁷⁵ Prijepis pisma u ostavštini R. Bićanića i I. Jukića (ovaj naknadno rukopisom dodao: »Dr Mandić — Ninčiću.«) U PRO, FO 536, f 6/3144, na primjerku prijepisa, na hrvatskom, rukopisom dodano: »From Dr Mandić to Mr Ninčić.«

Ninčić je tada bio ministar vanjskih poslova u vladi S. Jovanovića. Usp. dok. br. 18.

istaknutih političkih ličnosti u Beogradu drže jugoslovensku liniju Dr. L. Marković, Dr. Kumanudi, V. Đorđević i Bešlić. Dr. V. Đorđević je od polovice kolovoza u koncentracionom logoru u Zemunu kao taoc, što je navodno odvratio narod da Nijemcima ne predaje žito ni uljarice. Za Dr. Vojvu Janjića vele da se stavio na isključivo srpsko stanovište i da vodi pregovore s talijanskom vojničkom misijom za sporazum između Italije i Srbije na osnovu Londonskog pakta iz g. 1915.

U Južnoj Srbiji Nijemci drže do Vučitrna, Talijanci do Preševa, a Bugari od Kačanika i Preševa dalje. Odmah nakon sloma Jugoslavije osvajači su popalili srpske i crnogorske kuće po Kosovu, Metohiji i Macedoniji. Bugari su nešto pobili, a većinom pretjerali Srbe u pred kumanovsku Srbiju. Pred dva i po mjeseca Bugari su iz svoga djeteta protjerali u talijanski dio oko 4.000 albanskih obitelji. Nastanili su ih Tal[ijani] po Kosovu i Metohiji. najviše oko Ferezovića i Gilana. U Metohiji Srba i Crnogoraca nema. Na Kosovu samo nešto oko Prištine, ali su i ti u velikoj opasnosti. Što nije prebjeglo u Srbiju i Crnu Goru, to je koncentrirano u Peć. Jedan mi poznanik iz toga kraja veli, da u Peći ima sada oko 15.000 Crnogoraca tamo sakupljenih iz Prizrena, Đakovice i cijelog Kosova.

I u Crnoj Gori nema pravih borba. Četnici su napravili mir s Tal[ijanima] a partizani su poubijani ili protjerali u Bosnu. Ovi su prošle godine bili podigli jaku bunu protiv osvajača i zadali im mnogo jada i gubitaka.

Prave borbe za oslobođenje vode se i u Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji. U Bosni vode borbu i Srbi, i Hrvati, i Muslimani. U Dalmaciji i Hrvatskoj gotovo isključivo Hrvati, a u Sloveniji Slovenci. Razlika je u tome između god. 1941. i 1942. U prošloj godini glavnu borbu vodili su Srbi pod vodstvom četnika. Partizani su bili jaki u Crnoj Gori, u Dalmaciji između Metkovića i Makarske, te ovdje ondje po Bosni i Hrvatskoj. Cijeli krajevi bili su odbjegli u šume, sa ženama, djecom i stokom, i vodili borbu s osvajačima i ustašama. Partizani u Crnoj Gori bili su Srbi, u Dalmaciji i Hrvatskoj gotovo isključivo Hrvati,⁷⁶ a u Bosni, i Hrvati, i Srbi, i Muslimani. Izmoreni borbama u zimi, a još više pribojavajući se novih borba i žrtava u ljetu, četnici su u aprilu i maju o. g. napravili sporazum s Talijanima, i ovdje ondje s ustašama; obustavili borbu i povratili se u svoja sela. Dapače svojim su partnerima obećali potporu u borbama s partizanima, koji nijesu htjeli ni čuti o kakvom primirju i o obustavi borbe.

Nakon što su se četnici povukli iz narodne borbe, partizani su se okupili u sjeverozapadnoj Bosni oko Kozare do Vran planine. U junu o. g. pojačali su ih crnogorski partizani, njih oko 10.000 boraca, koji se povukli pred pritiskom Tal[ijana] i crnogorskih četnika, koji su s Tal[ijanima] bili napravili primirje. Domaći partizani i Crnogorci tokom jula i augusta zavladaše na cijelom kraju od Bihaća do Liječna i Prozora, te od Bugojna do Dalmatinskih gora. U ovim predjelima i četnici sarađuju s partizanima, i cijelo srpsko pučanstvo u masi.

Od proljeća o. g. redove narodnih boraca počeli su pojačavati Hrvati, nacionaliste, pristaše Dr. Mačeka i HSS. Najprije po »anektiranoj« Dalmaciji i Hrvatskom Primorju, a od ljetos po svim krajevima Hrvatske i Slavonije. Ogromni dio Hrvata nije nigda bio za ustaše i Dra Pavelića. Ako se

---

⁷⁶ Kao što je poznato, nacionalni sastav partizanskih jedinica u Hrvatskoj u to vrijeme ne odgovara Mandićevim navodima.

izizmu mali broj moralnog ološa, nitko od Hrvata nije odobravao nasilja ustaškog režima protiv braće Srba i Židova. Brzo su ljudi uvidjeli, da ustaška država nije narodna tvorevina, na dobro i sreću Hrvata, nego da je to puko oružje u rukama tuđina, koji je namjeravao da smrtno zavadi Srbe i Hrvate, i nastali jaz da napuni bratskom krvlju, kako se nigda više ne bi moglo uspostaviti bratsko povjerenje i državno jedinstvo između Srba i Hrvata. Javni otpor Hrvata protiv tuđinaca i ustaške države najprije se pojavio u Dalmaciji i u Hrvatskom Primorju, u onim naime hrvatskim krajevima, koji su izdajničkim ugovorom Dra Pavelića bili otsečeni od živog narodnog tijela hrvatskog i predani tuđinu, koji je htio da te čiste hrvatske predjele preko noći odnarodi i potalijanči. Cijeli krajevi pobunili su se i odbjegli u šume. Započela je ogorčena borba protiv tuđina, naravno nejednaka po oružju, jer su Hrvati stupili u borbu gotovo goloruci, ali velika po hrabrosti i spremnosti na sve žrtve za slobodu svoje Domovine. Ovim borcima pod tuđinskom nasilnom okupacijom pridružuju se od ljetos i Hrvati u tzv. »NDH«. Danas ima na hiljade odmetnutih Hrvata od Slovenske granice do Zemuna, te od Drave do Dubrovnika. Ustaše i okupatori drže zapravo samo gradove i veća utvrđena mjesta. Šumski predjeli i gorovita sela sva su gotovo u rukama pobunjenika. Odmetnici Hrvati osobito su jaki oko Varaždina, Karlovca, Bjelovara, Požege, Vinkovaca, u Gorskom Kotaru, po cijeloj Dalmaciji uz more i po otocima.

Hrvati, koji se odmeću u šumu, redovito se pridružuju partizanima, jer ovi imaju još od sloma Jugoslavije dobru organizaciju, urednu opskrbu, sanitetsku službu te dosta oružja. Velika većina tih Hrvata nema u duši ništa zajedničkoga s komunizmom, nego se odmeće u borbu iz čisto nacionalnih i rodoljubivih razloga. Prema izvješću jednog prijatelja, koji dobro poznaje prilike, od svih onih koji se danas bore u Hrvatskoj i Dalmaciji pod imenom i vodstvom partizana njih 15% su uvjereni komuniste, 20% je avanturista, 65% Hrvata nacionalista, pristaša HSS. U mnogo slučajeva su im i vođe prvaci HSS, kao u Gorskom Kotaru, gdje je najveća skupina hrvatskih boraca, a vodi ih neki Ban, poznati prvak HSS u Žužinama. Ovi »partizani« redovito podržavaju veze sa HSS i stoje pod njezinim vrhovnim vodstvom.

Bježanje Hrvata u šumu, borba protiv režimu i sabotaža, bili su povod da je Pavelić koncem augusta o. g. po naredbi svojih poslodavaca pozatvarao oko 2.500 viđenijih prvaka HSS. Nakon raznih intervencija, bili su gotovo svi pušteni na slobodu polovicom novembra o. g. ali je dobar dio bio ponovno zatvoren nakon 15 dana jer se utvrdilo, da podržavaju veze s partizanima.

Vrhovni je vođa partizana drug »Tito«. Općenito se misli da je to ing Hribar, sin I. Hribara, člana Konstituante u Beogradu.

Dvije su stvari koje mene i sve prave rodoljube u zadnje vrijeme mnogo žaloste i zabrinjuju. Prva je: masovno uništavanje Hrvata sa strane četnika, a druga: agitacija stalnih elemenata za pripojenje Hrvatske Srednjoj Evropi. Postupak četnika prema Hrvatima raspiruje akciju za otcjepljenje Hrvata od Jugoslavije i pripojenje Srednjoj Evropi.

Kako sam gore rekao, proljetos, kada su četnici napravili mir s Tal[ij]anima] obećali su im potporu u borbi s partizanima. Talijani četnike opskrbljuju hranom i oružjem, a ovi pod njihovim vodstvom vode ekspedicione pohode protiv partizana, gdje to nađu za shodno Talijani. Ali mjesto da idu u planine i vode borbe s partizanima, četnici izrabljuju prigodu i nemi-

losrdno uništavaju hrvatska sela, kojima prolaze u »borbama« protiv partizana. Ne prave razliku, da li je netko pristaša Pavelića ili Mačekov, da li je za saradnju Hrvata i Srba, za Jugoslaviju ili je protiv nje. Glavno je da je Hrvat i mora da bude uništen. Ne štete ni djecu, ni žene, ni starce. Tako su četnici hercegovački, koji stoje pod vodstvom B. [D.] Jevđevića i I. Birčanina, početkom augusta o. g. popaliti hrvatska sela oko Vrgorca i poubijali 1.008 Hrvata, većinom žena i djece, koja nijesu mogla na vrijeme pobjeći u druge krajeve. Od 25—30 sept. o. g. popalili su sve hrvatske kuće u srezovima Stocu i Ljubinju, njih oko 5.000 i poubijali oko 400 osoba, koje nijesu mogle na vrijeme pobjeći preko Neretve na zapad. Isti četnici popalili su od 2—17 oktobra o. g. sela oko Rame, Prozora i Jablanice, poubijali, kako se veli oko 1.500 osoba. Dalmatinski četnici polovicom septembra popalili su hrvatska sela oko Omiša, 2—4 oktobra Dugopolje kod Splita, a polovicom oktobra sela oko Jelenja u Hrvatskom Primorju. U svakom kraju poubijali su po više stotina nevinih ljudi, žena i djece.

Ovaj postupak četnika strahovito je prenerazio sve pa i najbolje namjere Hrvata. I najveće i najidealnije prijatelje saradnje Hrvata i Srba, te naše zajedničke države Jugoslavije. Mnogi sa zabrinutošću govore, ako četnici danas tako čine, šta će raditi sutra, kada ponovno dođe jugoslovenska država? Ovo sve daje hrane agitaciji onih, koji hoće da dokažu, da je nemoguć zajednički državni život Hrvata i Srba, te se zanose za Habsburšku Srednju Evropu.

Opći narodni interesi, naša lijepa budućnost, imperativno traže da Kr. jugoslavenska vlada hitno poduzme sve mjere, da se obustavi bratoubilačko uništavanje Srba i Hrvata te da se izbije oružje iz ruku agitatora za Srednju Evropu. U tom cilju Kr. vlada imala bi bezodvlačno donijeti slijedeće odluke i mjere:

1) Javno osuditi zločinstva i nasilja ustaša prema braći Srbima, i četnika prema braći Hrvatima, te partizana prema mirnom pučanstvu i jednoga i drugoga imena.

2) Preko radija i drugim vezama zabraniti četnicima palenje hrvatskih sela i ubijanje mirnog hrvatskog pučanstva.

3) Preko Moskve utjecati na partizane, da ne čine nasilja mirnom pučanstvu i katoličkom svećenstvu, protiv kojega osobito čine ispade.⁷⁷ Katoličko je svećenstvo u ogromnoj većini nacionalno i ne odobrava ustaški rad ni postupke. Ubijanje katoličkih svećenika veoma se teško doimlje u Vatikanu i kod konačnog uređenja Evrope moglo bi imati za Jugoslaviju nepovoljnih posljedica.

4) Objaviti odmah preko radija da će svatko biti nakon rata pozvan na odgovornost i kažnjen, tko se ogriješi protiv imetka i života državljana, pa to bio ustaša, četnik ili partizan.

5) Preko radija i drugim putevima pozvati četnike, partizane i Hrvate nacionalce, da između sebe obustave borbe, i naprotiv da se svi slože i ujedine u borbi protiv tuđina osvajača.

6) Što prije javno objaviti svečanim Kraljevskim proglasom na sve Srbe, Hrvate i Slovence u Domovini i inozemstvu, da će Jugoslavija nakon rata biti uređena kao konfederativna država na demokratskoj osnovi u kojoj

---

⁷⁷ Mandić izostavlja navesti da su partizani poduzimali mjere protiv onih svećenika, koji su surađivali s okupacijskim i ustaškim snagama ili na drugi način radili protiv NOP-a.

će svakome biti zajamčena sloboda i ravnopravnost osobna, narodna i vjerska. U toj velikoj jugoslavenskoj državi da će svaki narod imati svoj čisti narodni teritorij i punu samoupravu i suverenost i Srbi, i Hrvati, i Slovenci.

Nužno je, da se i ova zadnja točka što prije prouči i definitivno riješi. Kadgod Hrvati, Srbi i Slovenci ne budu imali svoj određeni čisti nacionalni teritorij, nigda ne će biti prave sloge ni trajnog mira između njih. Dokgod bude Srbin smatrao svojom hrvatsku njavu, a Hrvat svojom srpsku njavu, nigda neće moći biti među njima sloge ni povjerenja. Izmješano pučanstvo dvaju naroda uvijek će stvarati nemire i borbu između njih. To je opća pojava danas u Evropi sa hipernacionalnom svijesću. To je dovelo i do današnjeg rata (pitanje Sudeta, poljskog koridora, manjina u Tješinu, Čehoslovačkoj, Rumunjskoj, itd.).

Između Hrvata i Slovenaca nema velikih poteškoća. Granicu će biti dosta lako protegnuti i u starom i u novom teritoriju. Sva je poteškoća između Hrvata i Srba. Ali i to se pitanje može i mora riješiti u duhu bratske pravednosti i poštenja. U Dalmaciji i Hercegovini mislim da bi bila pravedna crta današnja granica između Primorske i Zetske banovine. U Bosni rijeka Bosna do ušća kod Šapca. U Slavoniji rijeka Sava od ušća Bosne do ušća Drine, pa odatle crta na Palanku na rijeci Dunavu. U Vojvodini bi bilo pravo da Hrvatska dobije Baranju, te zapadni dio Vojvodine sa somborskim i subotičkim krajevima, oko prilike sve što ostaje na zapadu crte Palanka-Senta. U ovom zadnjem dijelu mogla bi se crta nešto i izmjeniti.

Granicu između Hrvatske i Srpske države u Jugoslaviji valjalo bi odmah utvrditi, a poslije rata najdalje za tri godine potpuno pučanstvo preseliti tako da [u] srpskom dijelu ne bude Hrvata, niti u hrvatskom narodnom teritoriju Srba. Muslimanima bi se imala dati sloboda, da ostanu na svojim sjedištima, ili da se presele, gdje hoće, ali pod uvjetom da se priznaju Srbima, ako ostanu na srpskom teritoriju, ili Hrvatima ako budu živjeli na hrvatskom nacionalnom teritoriju. Izmjenu pučanstva trebalo bi učiniti s mnogo pravednosti i poštenja. Sva imanja trebalo bi pošteno procijeniti i preseljenicima dati istu vrijednost u novom kraju, kamo će biti preseljeni.

Molim Vas, da moje gornje prijedloge saopćite Kr. Vladi. Prigodom Vaše prve audijencije izvolite obavijestiti o sadržaju ovoga pisma i Nj. Vel. Kralja te mu izručiti moj najsmjerniji poklon i odanost.

Vašoj mil[oj] gđi., gosp. Pretsjedniku i svim članovima Kr. Vlade i Vama napose šaljem izraze osobitoga poštovanja s toplim pozdravima i najboljim željama,

Dr. D. M.-ć, rodoljub Hercegovac.

15

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA J. ŠUTEJU, 16. XII 1942.⁷⁸

Vrlo štovani i dragi gosp. Ministre,

Mgr. Mosca.⁷⁹ izručio mi je Vašu poruku o obiteljima Vašoj i gosp. Martinovića.⁸⁰ Ako mislite da su franjevci svemoćni u novoj državi hrvatskoj, slabo ste informiran i ne poznajete pravo stanje stvari u Hrvatskoj.

⁷⁸ Prijepis izvještaja u ostavštini R. Bićanića. Po sadržaju se može zaključiti da je upućen Šuteju.

⁷⁹ Nikola Moscatello.

⁸⁰ Usp. dok. br. 2.

Sva starija generacija franjevačka, među njima osobe na upravi provincija, drže se po strani, dapače neprijateljski prema ustaškoj Hrvatskoj. Mene na pr. smatraju u Zagrebu najvećim protivnikom ustaške države Hrvatske, i svaka moja preporuka mogla bi samo škoditi. Slično je redom i sa drugim viđenijm franjevcima. Istina, prvo vrijeme iza sloma Jugoslavije, bio je stalni broj mladih fratara zanesen za slobodnu državu hrvatsku, ali to je bila opća pojava kod sve mlađe generacije svjetovne i crkvene. Slično su bili zaneseni i mlađi liječnici, advokati, nastavnici, građanska poluinteligencija, pa i mlađe pristaše HSS. Kao što sam Vam već jedamput pisao, mlađa inteligencija, i svjetovna i crkvena, koja je odgojena pod diktaturom, iz reakcije otišla je u ekstrem: srpska u komunizam a hrvatska u ekstremni Pavelićev nacionalizam. Postupak ustaša i razvoj prilika mnoge je otprijeznio, pa i veliku većinu mladih franjevacu. Imade još dva tri franjevca kao kapelani u blizini Poglavnika, ali ti nemaju veza s provincijama i tamo stoje protiv volje crkvenih poglavara. Jednoga od njih, fra Celestina Medića, hercegovačka franjevačka provincija pred dva mjeseca je istjerala iz Reda, što nije htio napustiti mjesto kod Poglavnika i povratiti se u Hercegovinu. I Bosanska provincija istjerala je iz Reda fra Filipovića, koji je htio biti previše revan ustaša. I dalmatinske provincije gonjaju svoje članove, koji su otišli u ustašku službu bez privole redovničkih starješina. Ovo sve, kao i pasivno držanje, često i neprijateljsko, starije generacije franjevačke prema ustaškom pokretu uzrokom je da u Zagrebu vlada dosta veliko neraspoloženje protiv franjevcima, i da je njihov utjecaj na ustašku vladu veoma malen. Slično je i sa utjecajem svjetovnoga klera i nadbiskupa Dra Stepinca. Nije izbio javni sukob, ali je kod Poglavnika i njegovih ljudi dosta veliko neraspoloženje prema crkvenjacima i Vatikanu, koji nikako ne će da prizna Pavelićevu državu Hrvatsku.

Toliko, da bolje shvatite naše prilike i mogućnosti. Ipak, kako sam Vam javio u pismima od 30/IX, 29/X i 26/XI o. g., poduzimani su razni koraci, da se zatvoreni rodoljubi HSS, na prvom mjestu gospođe Vaša i dra Mart[inovića], puste na slobodu. Kako sam izvješćen, intervencije su imale uspjeha i svi su pritvorenici bili pušteni na slobodu polovicom novembra o. g. Među njima i Vaše gđe.

Vaš Zdravko je u Perugji. Ne može bez dozvole ići van grada, ali inače lijepo s njim postupaju, i može nesmetano pohađati univerzu. Ja stojim s njim u stalnoj korespondenciji. O Božiću mislim da će moći malo doći u Rim na razgovor. Mgr. Mo[scatello] poduzimlje korake, da ga prime u Vat[ikan] kod Jugoslavenskoga Poslanstva, ali ne znam da li će biti moguće. Da stanuje van Vatikana u Rimu, mislim da bi bilo za nj opasnije, nego da neupadno studira u Perugji. Gledajte, ako možete, da nađete za nj izmjenu i da ga dobijete kod Vama u L[ondon]. Dok to ne bude, mi ćemo ovdje o njemu voditi brigu i biti mu u pomoći, koliko samo bude moguće. Ali valja da znate da su i naše mogućnosti u tuđoj zemlji ograničene.

Vijesti o obitelji dra Mart[inovića] su povoljne. Neka se previše ne brine. Tako i o drugim obiteljima prijatelja u Inozemstvu: bana Šubašića, Dra Vildera, Jukića.

Prilike u Hrvatskoj uvijek jednako kaotične. Ustaški pokret svakim danom sve više gubi oslon u narodu. I oni, koji se u početku bili izjavili za Pavelića, sada se povlače i idu u drugu stranu. Ustaški se pokret svojom

nesposobnošću i servilnošću prema osvajačima jako kompromitovao. I narod i inteligencija sve se jače okupljaju oko HSS. Tajna organizacija stranke⁸¹ provodi se po svim krajevima. U Zagrebu je najaktivniji Franjo⁸² Farolfi, koji je pred Tal[ijanima] pobjegao iz Visa u Zagreb, u Hrv[atskom] Primorju Jančiković,⁸³ u Splitu ing. Paštrović, Mladineo, Suton, u Dubrovniku prof. Mišetić, i drugi u raznim krajevima. Sa starom skvadrom HSS sarađuju u mnogim mjestima bivši pristaše Hrv[atske] Pučke Stranke, koji uviđaju da je došao čas, da se sve hrvatske narodne snage ujedine u zajedničkom rodoljubivom radu za dobro potišteno Domovine.

J. Tortić, Herceg i Skorjač otpali su od HSS. Prvi je ministar pri Poglavinovu pretsjedništvu vlade, a druga dva su u uredu za hrvatski jezik.

Otpor protiv tuđina i ustaša sve više raste među Hrvatima. »Odmetnika« pune su šume. Od slovenske granice do Zemuna, i od Drave do Jadranskog mora. »Odmetnici« sebe redovito zovu »šumarima«, a ustaši ih krste kao partizane. Istina, većinom im se nametnu za vođe partizani, ali velika većina odbjeglih nema ništa zajedničkoga sa ideologijom komunističkom. Jedan dobar poznavalac prilika ovih dana mi je rekao, da od svih Hrvata, što se danas nalaze po šumama njih je samo 15% komunista, 20% je avaturista, a 65% pristaša HSS. Ovi podržavaju veze sa strankom i pokoravaju se njezinim naredbama. Negdje su i vođe odmetnika članovi HSS, kao u Gorskom kotaru, gdje najjaču hrvatsku šumsku grupu vodi neki Ban iz Fužina. Ovi »partizani« su disciplinovani. Ne čine nasilja mirnom pučanstvu, pa ni svećenicima. Dapače više puta ih zaštićuju protiv zagriženih partizana Židova i pravoslavnih, kod kojih se često očituje vjerska netolerancija. Hrvatski »partizani« vladaju u svim krajevima od Varaždina do Zemuna, te Gorskim kotarom o nekim krajevima u Dalmaciji. U Bosni prevladavaju pravi partizani, domaći i prebjegli iz svih krajeva države, poimence iz Crne Gore. Ovi drže sve do Bihaća i do Lijevna i Duvna te od ličkih planina do Prozora. Početkom novembra zauzeli su Bihać, a koncem istoga mjeseca Jajce. Ovo je po drugi put da partizani zauzimlju Jajce. Kažu mi, da je plaho oštećeno, i to najviše od Nijemaca i aeroplana. Istočno od Bosne razmjerno je mirno i tamo nema partizana. Postoji organizacija četnika u Majeveci, Ozrenu i Trebovcu, ali ti sada miruju. Jedino se ne odzivlju u radnu službu ustašku i ne daju ustašama u srpska sela. I istočna Hercegovina je u rukama četnika. Ali ovi se potpuno dali u ruke Tal[ijana] i u zadnje vrijeme učinili su strahovita nasilja prema Hrvatima u stolačkom, ljubinjском i prozorskom kotaru. I u Dalmaciji ima četnika, koje vodi Boško Desnica, N. Longo, pop Urukalo i neki drugi pop pravoslavni, koji je ovih dana, kažu odlikovan od Vlade u Londonu. Glavna mu je zasluga, što je najkrvoločnije ubijao Hrvate bez razlike stranke, pa i poznate pristalice HSS. Ovo odlikovanje izazvalo je veliko neraspoloženje među pravim rodoljubima Hrvatima.

Osvajači i ustaše drže gradove i veća mjesta, a planine i šume, te gorovitija sela, »šumari« i partizani. Ovi ugrožavaju cijeli promet i saobraćaj iz jednoga mjesta u drugo. Da se zaštite od napada, ustaše su redom uz željezničku [prugu] od Mostara do Zagreba podigli bunkere, a uz željezničke

⁸¹ Misli se na HSS.

⁸² Ivanko.

⁸³ Usp. Lj. Boban, Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. godine, Časopis za suvremenu povijest I/1980.

mostove prave utvrđene kule. I na zagrebačkom glavnom kolodvoru izgrađene su betonske utvrde. Tako je i po svim gradovima i stanicama. Neki su gradovi opkoljeni i žicom, da partizani i »šumari« ne bi mogli nenadano u noći navaljivati. Ti ipak navaljuju i smetaju ustašku i tuđinsku akciju. Na 6/XI bili su »šumari« zauzeli i Remete kod Zagreba.

Radi držanja naroda prema režimu i bježanja pristaša HSS u šume, ponovno je pojačan teror protiv HSS. Kako sam Vam javio u pismu od 26. pr[ošlog] mj. polovicom novembra o. g. bili su pušteni na slobodu gotovo svi pohapšeni prvaci HSS, ali su mnogi bili ponovno zatvoreni nakon 15 dana. Upisuju im u grijeh, da stoje u vezi sa partizanima. Imena uhapšenih nijesam još mogao dobiti. Vaše gđe nisu među uhapšenima.

Židove iz Hrvatske gotovo su listom iskorijenili ili predali Nijemcima, koji su ih odveli u Poljsku. Na 29 XI zatvoren je Vaš poznanik Branko Šandor iz Đurđevca sa cijelom obitelji. Zatvoren je u Zagrebu na Savskoj cesti. Židovima u Hercegovini i Dalmaciji ovih dana naređeno je od Tal[ijanskih] okupatorskih vlasti, da budu spremni za odlazak u nepoznatom smjeru.

Od pohapšenih prvaka HSS nitko nije bio poslan u logore u Austriju, kao što je bila prvotna namjera stranih gospodara. To su uspjeli zapriječiti rodoljubi, među njima na prvom mjestu Preuzv. nadbiskup Stepinac. Jedino, vele, poslali su u Bruck/M. i u Stockerau sve habiturijente iz cijele hrvat. države, kojima se nije dozvolilo da se upišu na univerzu prije nego otsluže vojni rok. Poslani su u novembru o. g. Tamo se namjerava poslati i netom novačene klase domobrana. Odatle na rusku frontu. Protiv toga je cijelo narodno mišljenje i cijela domobranska organizacija, koja je u duši listom protivna ustaštvu. Domobranci gotovo listom pristaju uz HSS. Od časnika domobranskih 15% je komunista, a ostali pristaju uz HSS. Od časnika podržavaju i vezu sa HSS. Kada dođe čas, domobranci će ispuniti svoju rodoljubnu dužnost. Više o tome ništa za sada.

Rodoljubna akcija za pomaganje postradalih, osobito nevine djece, po svim krajevima se intenzivno provodi. Na čelu je nadbiskup Stepinac sa svojom Kat[oličkom] Kristas.⁸⁴ Ova je akcija početkom novembra za sama tri dana u Zagrebu sakupila 6 mil. kuna za srpsku sirotnu djecu. Dosada je Karitas namjestila preko 6.000 djece, koja su iz raznih opustošenih krajeva u Bosni prevezena u Hrvatsku.

S ovim završujem. Sretan Božić od srca želim Vama i svim rodoljubima u Inozemstvu. Sve Vas najtoplije pozdravlja i poštuje Vaš

Rodoljub Hercegovac.

Moj dragi Douglas,

Danas sam imao dva razgovora o položaju Mihailovića i partizana — pitanju o kojem Vam u skoroj budućnosti želim poslati službeni izvještaj.

⁸⁴ Izuzetno veliku ulogu u spašavanju djece odigrali su aktivisti NOP-a. Opširnije o tome usp. Drago Kastratović i Uroš Šoškić, Kozaračka djeca Zagreba, Vjesnik, 15. IV 1983. i d.

⁸⁵ PRO, FO 371, f 33474, S. O. 481, R 8816.

Prvi je bio Krnjević koji je, počevši s pozivanjem na njegovo pismo meni, koje sadrži izvještaj Dr. Mandića (vidi moje pismo br. S. O. 466 od 11 prosinca), izjavio kako misli da postoje »velika pretjerivanja« na obje strane. Prema njemu, Srbi znatno preuveličavaju važnost Mihailovića i njegovih snaga. Mnogi ljudi u Jugoslaviji — posebno u Hrvatskoj — nikada nisu čuli o Mihailoviću, osim od B. B. C., i, premda je politika Srba da ga predstave vrhovnim zapovjednikom mase jugoslavenskih snaga, njegova je armija u stvari veoma mala i nesigurna snaga i područje koje on drži je veoma ograničenog opsega. S druge strane, sovjetska propaganda i izvjesne britanske novine — posebno »Evening Standard« i »Daily Worker«, djelujući nesumnjivo po sovjetskim poticanjima — dali su fantastično značenje partizanima, čije su snage također male i razbacane i koje nikako ne igraju tako veliku ulogu u otporu Osovini kao što im se pripisuje.

Uskoro je, međutim, na vidjelo došlo da je cilj Krnjevićeva potcjenjivanja i Mihailovića i partizana bio u tome da istakne važnost onog što je on opisao kao samostalan hrvatski otpor Osovini. On mi je zatim dao dugačak i prilično konfuzan prikaz aktivnosti hrvatskih četa koje ne slijede ni Mihailovića ni partizane i pružaju otpor Osovini iz čisto patriotskih pobuda. On nije bio posve uvjerljiv u svemu tome premda mi je pružio brojne primjere navodnih akata sabotaže u sjevernoj Hrvatskoj koji, prema njemu, pokazuju kako je Hrvatska snažna i ujedinjena u otporu Osovini. Na moje pitanje da li komunisti nisu prilično jaki i u Hrvatskoj i u Sloveniji, on je izjavio da su oni zacijelo jaki u Sloveniji — i u Srbiji — ali da ne čine nikakvu stvarnu opasnost za rHvatsku, gdje komunizam nikad nije bio popularan. Upitao sam postoji li mogućnost da komunizam može postati značajnija snaga u Hrvatskoj kad Pavelićev režim bude slomljen, posebno ako nastane međuvlađe, praktično, anarhija. On je dopustio da ako prilike postanu suviše loše komunizam bi se zacijelo mogao raširiti u Hrvatskoj, premda još uvijek tvrdi da je to mnogo veća opasnost za Srbiju, gdje je narod u svakom slučaju po temperamentu proruski. U jednom momentu u toku razgovora on je također izrazio mišljenje da je gotovo pouzdano da će Mađarska postati sovjetska republika poslije rata, jer se prethodni režim pokazao tako žalosno neuspješan.⁸⁶

17

PISMO D. HOWARDA G. RENDELU, 18. XII 1942.⁸⁷

Moj dragi Georg,

Mnogo hvala za Vaša pisma S. O. 464, 466 i 470 od 8, 11 i 12. prosinca što se odnosi na Mandićev izvještaj o četničko-hrvatskim sukobima.

Naš je dojam da je Mandićev prikaz stanja stvari u Hrvatskoj stvarno točan. Mi iz nezavisnih izvještaja znamo da ima nekoliko skupina hrvatskih

---

⁸⁶ Drugi Rendelov sugovornik o ovom pitanju bio je dr Izidor Cankar. Dio Rendelova izvještaja o razgovoru s Cankarom glasi: »Kao što sam i očekivao, on je zauzeo potpuno drugačije stanovište od onog koje je zauzeo Krnjević što se tiče snage partizana u Hrvatskoj, mada je dopustio da su oni barem jednako snažni u Sloveniji.«

⁸⁷ PRO, FO 371, f 33474, R 8590/178/C.

partizana koji nisu komunisti, nego članovi Hrvatske seljačke stranke, lojalni Mačeku.⁸⁸ Mi također znamo da ima nekoliko četničkih grupa (na pr. Đukanović i direktni Nedićevi sljedbenici) koje aktivno surađuju s talijanskim okupacijskim snagama. Sam Mihailović nije u neposrednoj vezi s Talijanima, ali ih također i on iskorišćuje, ne samo što ga opskrbljuju hranom i oružjem, nego mu također pomažu u njegovoj borbi protiv komunista. Premda oni zaista ne rade zajedno, izgleda da rade paralelno. Sam Mihailović je žestoko i nerazumno anti Hrvat, a isto mora biti, čak i više, istina što se tiče drugih četničkih skupina. Potonji se stoga, gotovo nema sumnje, ne trude da previše točno prave razliku između ustaša i drugih Hrvata. Iz tih razloga nama se čini jako vjerojatno da Srbi u stvari vraćaju Hrvatima milo za drago na način opisan u Mandićevu pismu.

Kao što znate, u skoroj budućnosti namjeravamo Mihailoviću poslati poruku od strane Vlade Njegovog Veličanstva. U ovoj poruci mi ćemo na njega apelirati da u Hrvatskoj surađuje s onim partizanima, koji su lojalni Mačeku. Dok ne prosudimo učinak ovoga apela, mislim da bi bilo nerazumno poduzimati bilo koje druge korake u vezi s hrvatskim pitanjem. Stoga se slažemo da trebamo upotrijebiti naš utjecaj na ovoj strani i umiriti Hrvate i odvratiti ih od toga da prave scene.

[...]

Kopiju ovog pisma šaljem Pearsonu.

Uvijek Vaš,
Douglas Howard

18

IZVJEŠTAJ G. RENDELA D. HOWARDU, 10. III 1943.⁸⁹

Moj dragi Douglas,

Krnjević mi je 12. veljače ostavio prijepis pisma Ninčiću,⁹⁰ pisanog na srpsko-hrvatskom, od Dominika Mandića, hrvatskog franjevca, koji živi u Vatikanu i o kome mi već imamo neku prijepisku. Njegovo objašnjenje o tome kako je ovaj dokument došao u njegove ruke nije bilo posve jasno, ali sam razabrao da je bio poslan otvoreno nekom vrstom diplomatske pošte i bio mu je predan da ga uruči Ninčiću. On se ispričao što nije bio u mogućnosti da mi dade prijevod. Ja sam dokument dao dalje Boughey-u⁹¹ i tražio od njega da ga dade prevesti. Primio sam sada dva primjerka prijepisa od kojih jedan tu prilažem.

Naravno, posve je moguće da je dobar dio pisma tendenciozan. Pretežno je pisano s hrvatskog gledišta, od katoličkog svećenika, koji živi u Vatikanu i koji u stanovitoj mjeri može biti pod talijanskim utjecajem. U svakom slučaju izgleda da je on u snošljivim odnosima s talijanskim vlastima. U isto vrijeme čini mi se da pismo sadrži prilično interesantan materijal i

⁸⁸ Usp. dok. br. 10, bilj.

⁸⁹ PRO, FO 371, f 37608, F. O. 184, R 2215.

⁹⁰ Usp. dok. br. 14.

⁹¹ Peter Boughey, službenik centrale S. O. E.

mislim da ga vrijedi pročitati. Ako jedanput možete naći vremena da mi o tome javite svoja razmišljanja, bio bih Vam veoma zahvalan.

Uvijek Vaš,
Georg Rendel

19

PISMO D. HOWARDA G. RENDELU, 24. III 1943.⁹²

Moj dragi Georg,

Mnogo hvala za Vaše pismo F. O. 184 od 10. ožujka s prilogom veoma interesantnog Mandićeva pisma Ninčiću.

Moj je dojam da je opća slika koja je data u pismu prilično točna. Mi već znamo iz drugih izvora da je prije godinu dana jugoslavenski otpor bio pretežno srpski, da su partizani počeli u Crnoj Gori i da su se samo pokrenuli sjeverno u Bosnu kad su se povukli iz Srbije, da je hrvatski otpor naglo porastao u posljednjih šest mjeseci, da ima mnogo organiziranih skupina mačekovskih partizana, da Talijani upotrebljavaju četnike u svojoj kampanji protiv partizana, da su četnici krivi za antihrvatska krvoštva itd. itd. Vjerojatno je, međutim, da je Mandićev izvještaj točniji za Hrvatsku nego za Srbiju.

Što se tiče Mandićevih sugestija mislim da nitko ne će postaviti pitanje njihove razboritosti, ali prilično sumnjam u njihovu izvodljivost. Kao što znate, mi razmišljamo uskoro poslati notu jugoslavenskoj vladi o Mihailoviću položaju općenito. To možda može vladu pokrenuti da poduzme neku pozitivnu inicijativu u Jugoslaviji. To je svakako, mislim, najviše što mi možemo zasada učiniti.

Ja slažem različita predlagana rješenja za srpsko-hrvatsku granicu i dostavit ću ih F. R. P. S. radi njihovih komentara.

Uvijek Vaš,
Douglas Howard

20

IZVJEŠTAJ D. MANDIĆA M. MARTINOVIĆU, 24. III 1943.⁹³

Dragi gosp. Pomoćniče,

Dr. Vl. Besarović, mladi Jeftanović i drugih 26 potpisnika memoranduma kojega su predali njemačkim vojnim vlastima odmah na početku da se Bosna proglasi njemačkim protektoratom, bili su u junu uhvaćeni od ustaša i odvedeni u koncentracioni logor u Gospiću, gdje su umrli. Umro je i Dr. Jojkić u logoru Jasenovac.

⁹² PRO, FO 371, f 37608, R 2215/143/92.

⁹³ Prijepis izvještaja u ostavštini R. Bićanića i I. Jukića. U zaglavlju na oba primjerka stoji: »Pismo uglednog kulturnog radnika iz Rima o prilikama u domovini, upućeno g. Dr. M. Martinoviću.« Na primjerku u Jukićevoj ostavštini naknadno rukopisom dodano: »Mandićevo.« Izvještaj je datiran u Rimu.

Načelnik je Sarajeva Softić. U Sarajevu živi mirno direktor Srp. Centralne banke Ristić, bivši pretsjednik Vrh. suda Simić, Tripa Kuić, Sava Besarović, član Hrv. sabora.

Paško Kaliterna ubijen je, pred mjesec dana u Splitu u vezi s atentatom na podprefekta Savo.

U NDH cijeli je život raskopan i narodni, i politički, i ekonomski. Ustaše sve više gube na ugledu i utjecaju u narodu. Drže ih silom osvajači sa sjevera. Proizvodnja zapela. Trgovine nema. Što je vrijedna nose tuđinci, ukoliko im ne smetaju odbjegnuti u šume. Seljak malo proizvodi, uglavnom ono, što je njemu dosta za život. Velike površine zemlje neobrađene radi neprestanih borba i nesigurnosti života. Komunikacije porušene. Oskudica svega i velika skupoća. U Zagrebu su u privatnoj trgovini ove cijene: pšenično bijelo brašno 200 Kuna, mast 750 Kuna, šećer 700 Kuna, 1 kg krumpira 30 Kuna, 1 jaję 25 Kuna, 1 l. vina 85.120 Kuna, 1 l. lakije 30% 450 Kuna, i kg riže 300—400 Kuna, 1 kg kave 5—6.000 Kuna, itd.

Gosp. Pretsjednik Dr Maček drži se odlično. S tuđincima, dok su silom u zemlji, odbija svaku saradnju i sporazum. Više su puta pokušali da ga pridobiju za saradnju s ustašama, ali sve uzalud. I drugi se istaknutiji političari drže dobro. U tajnosti provodi se svuda organizacija stranke, osobito po Hrvatskoj i Slavoniji, te u Dalmaciji. I Narodna zaštita se organizira. Vele da u samom Zagrebu ima organiziranih 5.000 zaštitnika s oružjem. Uspostavljene su veze i s hrvatskim Domobranstvom. Hrvatski oficiri, koji su odgojeni za Jugoslavije, s malim iznimkama su za saradnju sa Srbima i uspostavu Jugoslavije. Drže s gosp. Drom Mačekom i u danom momentu će izvršiti rodoljubnu dužnost. S tim valja da računate. Spomenuti oficiri stupili su u službu NDH: ili pod silom, na poziv, ili da privremeno zaštite glavu, ili da osiguraju, opet privremeno, egzistenciju svoju i svojih obitelji.

O najnovijim borbama u Bosni čujete preko radija »Slobodne Jugoslavije«. Na 20 jan[uara] o. g. osvajači s ustašama počeli su po treći put »čistiti« Bosnu od partizana. Sa sjevera od Bihaća i Banja Luke idu Ni-

---

U Jukićevu dnevniku u tom razdoblju nalaze se tragovi o Mandićevim izvještajima. Tako je 2. I 1943. zapisao: »Milan [Martinović] rekao da ambasada u aVtikanu dobila nalog da stupi u vezu s Mandićem. Kao da je to veliki uspjeh. Tko neće besplatnih špijuna? To može samo Mandića kompromitirati.« O susretu s Milanom [Martinovićem] i Rudicom [Bićanićem] 26. I 1943. zapisao je: »Milan mi poslije reče: Eto nisu [odnosi se na Krnjevića i Šuteja, članove vlade] iskoristili nikako ni Juretić-Mandićeve pisma.« O susretu s Martinovićem 10. V 1943. Jukić je zapisao: »Oni [vjerojatno se odnosi na Krnjevića i Šuteja] još čitaju pisma Mandićeva. Kad pročitaju poslat će mi ih.«

Prema podacima I. Jukića, D. Mandić je i nakon sredine 1943. bio u kontaktima s krugovima iz jugoslavenske izbjegličke vlade. Usp. I. Jukić, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 160; isti, The Fals of Yugoslavia, New York—London 1974, 151.

Poslanik iz Berna šifriranim telegramom od 20. svibnja 1943. prenio je Ministarstvu vanjskih poslova jugoslavenske vlade u Londonu poruku otpravnika poslova u Vatikanu Moscatella:

»Molim saopštite pomoćniku Ministra financija [Martinoviću] sledeće:

Rodoljub Hercegovac preklinje da mu ništa ne piše preko pošte Vatikan niti inače, osobito ne stvari opasne i uzaludne.

Pov. br. 198 Moscatello.

Jurišić.«

(Arhiv Saveznog sekretarijata za vanjske poslove, fond Izbjegličke vlade, Ministarstvo vanjskih poslova, fascikla V.)

jemci i ustaše s manjim odredima četnika iz tih krajeva. Sa zapada od Knina i jugozapada od Imotskoga i Mostara operiraju Talijani s četnicima B. Jevđevića. Prva je grupa prošla preko cijele zapadne i srednje Bosne, osvojila Bihać, Petrovac, Glamoč, Livno, Duvno, Posušje i Prozor. Druga je grupa slabo napredovala sa zapada i nešto uz rijeku Neretvu. Četnika je mnogo izginulo na granici Bosne kod... te u dolini Neretve. Njih Talijani uvijek napred guraju. Partizani se povlače prema istoku. Pred nekoliko dana navaljivali su na Konjic i dosta ga oštetili, ali ga nijesu mogli zauzeti. Jedan dio njih prešao je preko Hercegovine i sada vode borbu oko Nevesinja i Kalinovika. Hoće da se probiju u Crnu Goru. Talijani drže posade po svim većim mjestima u istočnoj Hercegovini. Na pruži Sarajevo Mostar partizani su srušili mostove kod Bradine, Prenja, u Drežnici i još četvrti. Željeznički saobraćaj s Mostarom je prekinut i ne će biti zadugo uspostavljen. Opasnost je glada u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Seljaci u žitorodnim krajevima ne daju hranu, a i ono što bi se moglo poslati, ne može se otpremiti radi prekinutih željezničkih i cestovnih veza.

Žalosne i čudne su prilike u našoj jadnoj Domovini. Ustaše, četnici i Nedićevi sarađuju s neprijateljima i osvajačima. Svi se ti bore protiv partizana, a partizani protiv njih. Ustaše su u početku satirali Srbe i Židove, a sada ima jedno pola godine i više četnici, pod zaštitom tuđina, kojemu se stavili u službu, satiru i nište Hrvate. Borbe se neprestano vode: jedni druge »čiste« i satiru. I kod ovoga preganjanja jadni narod, većinom ni kriv ni dužan, strada i gine. Kadgod naiđu borbe, sela se pale i narod se ubija: jedni pale, da se ne bi »neprijatelj« okoristio osvojenim selima, a drugi jer su sela sarađivala s »neprijateljem«, dok je protivnik u njima držao vlast. Popaljen je cijeli Kordun, Krajina, Hrvatsko Primorje, većina sela po Dalmaciji oko Knina, istočna Bosna, istočna Hercegovina, Mačva i drugi krajevi u Srbiji. U najnovije vrijeme četnici na mirnoj krvi pale hrvatska sela i ubijaju Hrvate. Tako su u augustu pr. god. popalili sela oko Vrgorca i poubijali 1.008 Hrvata, većinom žena i djece. Koncem septem. o. g. popalili su sve hrvatske kuće u stolačkom i ljubinjском srezu, osim Ravnoga, kojega su branili ustaše. Računa se preko 5.000 kuća. Preko 15.000 Hrvata pobjeglo je ispred četničke opasnosti na zapadnu stranu Neretve, gdje i sada u najvećoj bijedi i oskudici žive. Od 2—17 oktobra 1942. četnici su popalili planine između Vrana i Čvrsnice te dolinu Rame i pobili, kako kažu, oko 1.000 Hrvata. Tako su činili i na drugim mjestima. Svoj posao protiv Hrvata četnici vrše u službi i pod zaštitom Italijanskih vojnih vlasti u našim krajevima. Talijanske vojne vlasti četnike uzdržavaju, oružaju i plaćaju kao mjesnu miliciju, a ovi gdje god imaju prigodu, uništavaju hrvatsko pučanstvo bez razlike uvjerenja, političkog vjerovanja i krivnje. Jednako postupaju s ustašama i Mačekovcima: je li Hrvat, i katolik, kuća mu se pali i gdje se može uhvatiti, ubija se i odraslo i ne jako, žensko i muško. U borbi s ustašama partizani su pobili dosta Hrvata i popalili mnoga hrvatska sela, ali je postupak partizana daleko humaniji i bolji prema mirnom hrvatskom pučanstvu nego četnika. Ovi su daleko više zla počinili nego partizani. Računa se da je Hrvata poubijano od četnika, partizana i ovdašnjih »prijatelja« od 350—400.000 duša. Toliko, a moguće i nešto više poginulo je i Srba na teritoriju »NDH«.

Ja sam više puta pisao i gosp. Ministru Dru Šuteju i gosp. ministru dru Ninčiću da se jedamput obustavi međusobno klanje i istrebljivanje

Hrvata i Srba. Četnici vele da priznaju Kralja Petra II. i londonsku vladu. Pa zašto im se ne naredi, da se povuku iz službe tuđinske i da obustave uništavanje Hrvata? Zlodjela, koja su počinili neki zločinački tipovi hrvatski u službi tuđinaca protiv Srba, ne opravdavaju četnike, da se oni stave u službu istih neprijatelja i ubijaju Hrvate bez razlike uvjerenja i krivnje. Nakon rata neka se ispita krivnja i zlodjela svačija, i tko bude kriv, neka ponese zasluženu kaznu, ali ni po kakvu zakonu nije dozvoljeno da privatnici bez suda i istrage, sami sebi pribavljaju zadovoljštinu i kažnjavaju svoje protivnike.

Neka četnici obustave borbe protiv partizana. Partizani trebalo bi da obustave uništavanje mirnoga pučanstva i hrvatskog i srpskog. Na nje bi trebalo djelovati preko Moskve, jer oni drugih vlasti ne priznaju.

Ako ovako potraje, vrhunac zala bit će pod konac rata, kada se počne rušiti neprijateljska sila i ustaška država. Tada će nastati opći pokolj i satiranje između Hrvata i Srba. O tome bi Kr. vlada i Hrvati ministri trebali na vrijeme povesti računa. Preko radija bi trebalo za taj slučaj dati naredbe i zaprijetiti strogom odgovornošću svima, koji budu sami na svoju ruku činili nasilja i osvetu.

Pozdravite g. Min[istra] Dr. Šuteja i sve poznanike u Inozemstvu. Vas srdačno i prijateljski pozdravlja Rodoljub Hercegovac.

Summary

REPORTS SENT BY DR. DOMINIK MANDIĆ TO THE YUGOSLAV GOVERNMENT IN EXILE

Ljubo Boban

Dr. Fr. Dominik Mandić (1889—1973), a Franciscan friar from Herzegovina, was appointed in 1939 general consultant of the Franciscan order and left for Rome that same year. From there, he remained in touch with his home country, gathering information on conditions in Yugoslavia and sending reports to the Yugoslav government in exile through some of its ministers. Mandić himself, who was one of the founders of the clerical Croatian People's Party (Hrvatska pučka stranka) was an exponent of certain political attitudes. Therefore, the reports to the government in exile can serve as a contribution to the study of Mandić's political views as well as those of some of the church circles. The information which Mandić sent to the Yugoslav government in exile reached British official circles who took stands on these issues and used this knowledge in formulating their policies towards Yugoslavia. In his reports Mandić spoke about the behavior and policies of the ustasha government, about the chetniks and partisans, and also about the Croatian Peasant Party. Mandić took a consistently anti-communist view of these issues, but at the same time, he paid tribute to the partisans for their determined struggle against the occupiers and their collaborators. In his reports, he devoted special attention to criticizing and condemning the chetniks' collaboration with the Italian occupying forces and the way in which this affected the Croatian people.

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 16

ZAGREB

1983.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 400 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

RADOVI 16

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Ivan Tolj

Korektor
Ivan Tolj

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

ANTIĆ mr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija, Krčka 1, Zagreb
AVRAMOVSKI dr Živko, Neznanog junaka 21b, Beograd
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
BOBAN dr Ljubo, Filozofski fakultet, Zagreb
BRANDT dr Miroslav, Filozofski fakultet, Zagreb
BUDAK mr Neven, Filozofski fakultet, Zagreb
GOLDSTEIN Ivo, Filozofski fakultet, Zagreb
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb
JURIŠIĆ Ivan, Rakusina 21, Zagreb
KORUNIĆ dr Petar, Filozofski fakultet, Zagreb
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
MIJATOVIĆ Anđelko, P. Togliatija 12, Susjedgrad, Zagreb
MITIĆ dr Ilija, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr Drago, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
PERIĆ dr Ivo, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik
RACKO Ljerka, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
SUPPAN dr Arnold, Sveučilište, Beč
ŠIMIĆ Lovorka, Krajiška 40, Zagreb